Politikai gazdaságtan füzetek

61.

Horváth Sándor - Mihály Albert

A TERMELÉS NÉHÁNY GAZDASÁGELMÉLETI ÉS FILOZÓFIAI KÉRDÉSÉRŐL

1987.

lektorálta:

dr. Takács Béla

szerkesztő:

dr. Mihalik István

tördelőszerkesztő:

Bárányné Szabadkai Éva

ISSN 0324 - 6396

ISBN 963 01 8248 3

KÉZIRAT GYANÁNT

A kiadásért felelős: dr. Kollár Zoltán, az Általános Közgazdasági Kar dékánja
Megrendelve: 1987. június. Megjelent: 1987. november. Példányszám: 700
Készült: kisofszet eljárással, az MSZ 5601—59
és az MSZ 5602—55 szabvány szerint

87-1427 — Dabasi Nyomda, Budapest — Dabas
Felelős vezető: Balint Csaba igazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 5
BEVEZETÉS 7
1. ANYAG ÉS TERMÉSZET 9
1.1. Az anyag és természet azonosítása a Marx előtti filozófiában 9
1.2. A naturalista anyagszemlélet meghaladásának lépcsőfokai 13
1.3. A marxista anyag- és természetfelfogás történetéhez 20
2. TÁRSADALMI LÉT 31
2.1. A társadalmi anyagról általában 31
2.2. Dologi és viszonymeghatározottságok a társadalomban 33
2.3. Alanyi és tárgyi társadalmi dolgok 39
2.4. Az anyagi és az eszmei dialektikája a társadalmi létben 43
3. A TERMELÉS MÓDJÁNAK DUÁLIS JELLEGÉRŐL 53
3.1. Mi következik az (árutermelő) munka kettős jellegének marxi elemzéséből? 53
3.2. Hasznos és gazdasági mozzanatok a termelésben 59
3.3. A termelőerői tartalom és a gazdasági forma dialektikája 63
4. ELIDEGENÜLÉS ÉS FETISIZMUS 75
4.1. Elidegenülés: eldologiasodás és/vagy kizsákmányoltság? 75
4.2. A csereértékforma, azaz a gazdasági használati érték különös történelmi alakja 89
4.3. Az "ösztönös" gazdasági tudatról 98
JEGYZETEK 101
Az eddig megjelent Politikai gazdaságtan füzetek bibliográfiai adatai 113

ELŐSZÓ

Amint a kedves olvasók többsége már értesült róla, az MM Marxizmus-leninizmus Oktatási Osztálya 1987. január 1-től a füzetek kiadásának gondozását a továbbképzők hatáskörébe utalta. Ezért a Politikai gazdaságtan füzetek-sorozatot a 61. számtól kezdődően a Politikai gazdaságtant oktatók továbbképzési és információs központja jelenteti meg. A borító, és a címlap betűtípus-változása nem jelenti a már hagyománynak tekinthető múlt feladását. A 60-as évek végén a Főosztály által megfogalmazott kiadási-szerkesztési elvek, alapjaiban, ma is irányadóak. Ezt támasztja alá az a felmérés is, amelyet olvasóink körében a Denke Géza egyetemi tanár vezette bizottság végzett. Az általuk készített összefoglaló jelentés és különösen annak vitája a Politikai gazdaságtan Szakbizottságban számos hasznos útmutatást tartalmaz a füzetekkel kapcsolatos további munkánkra vonatkozóan. A felmérés során oktatóink-olvasóink részéről közel félszáz javaslat hangzott el. Ezeket nem fogjuk elfelejteni és a jövőben igyekszünk figyelembe venni. Többen hangot adtak annak a véleménynek, hogy fokozni kellene a marxizmus-leninizmuson belüli interdiszciplinaritást. Ennek az igénynek a kielégítéséhez kíván szerény mértékben hozzájárulni a közgazdász és filozófus szerzőpáros jelen tanulmánya is.

Reméljük, hogy a politikai gazdaságtan füzetek a jövőben is betöltik azt a funkciójukat amit eddig, és hozzájárulnak oktatóink szakmai, elméleti, módszertani ismereteinek elmélyítéséhez. Ehhez kérjük olvasóink megértő támogatását és segítségét.

dr. Mihalik István
a PTK vezetője

BEVEZETÉS

A marxista elmélet történetének egyik középponti kérdése filozófiájának és politikai gazdaságtanának kölcsönös megalapozottsága. Filozófiatörténeti szempontból a marxizmusban a legfontosabb novum a materialista társadalomfilozófia megalkotása, amelynek létrejöttében szaktársadalomtudományi szempontból az angol polgári közgazdaságtannak van döntő szerepe. Mint Gramsci írja "bizonyos értelemben azt mondhatnánk, hogy a gyakorlat filozófiája = Hegel + David Ricardo."[1] A gazdaság tendenciatörvényeinek, a homo oeconomicusnak, a meghatározott piac tényeinek stb. a felismerése egy "új immanencia" létezésére vonatkozó következtetéshez vezetett. Ezt a következtetést vonta le a "gyakorlat filozófiája", mely "... Ricardo felfedezéseit általánosította, azokat adekvát módon az egész történelemre kiterjesztette, tehát egy új világnézetet alkotott belőlük."[2] Az az új immanencia, amelynek létezésére Marx (és Engels) a politikai gazdaságtan tárgyköréből és annak polgári tudatából következtetett, az anyag fizikai és biológiai formáitól különböző társadalmi formája volt. A materialista társadalomfilozófia hipotézise pedig a proletariátus közgazdaságtana alapjává vált, amelynek kidolgozásával az előbbi szaktársadalomtudományi alapvetése gazdaságtani szempontból (főként a kapitalizmusra nézve) kiteljesedett és igazolódott. A marxizmus keletkezése és fejlődése szellemi mechanizmusának ezt az elemét jól kifejezi Fogarasi aforizmája: "A marxizmus a filozófia ökonómiai és az ökonómia filozófiai megalapozása."[3] A köztulajdonon nyugvó közösségi termelés adekvát gazdaságtanának fokozatos kimunkálását tehát csak akkor folytatjuk marxista szellemben, ha azt egy összefüggő szaktudományi és filozófiai feladatnak tekintjük.

Tanulmányunk célja a marxista közgazdaságtan társadalomfilozófiai alapjainak újbóli átgondolása általában, és a közösségi termelés gazdaságtana bizonyos társadalomfilozófiai kiindulópontjainak megfogalmazása különösen. Döntően az anyagi termelés elemzésével foglalkozunk (a szellemi termeléssel csak annyit, amennyi elkerülhetetlen). A termelést mindenekelőtt a termelőerők és gazdasági formájuk együttes mozgásának fogjuk fel, másképpen kifejezve: a társadalmi anyag alapvető létmódjaként. E létmód elmélete ennek megfelelően egyrészt gazdaságtani, másrészt a termelőerőkre vonatkozó, ill. az ezek szintézisét tartalmazó filozófiai

elemekből áll. Írásunkban a hangsúly eleinte inkább a filozófiai elemekre esik, később pedig a gazdaságtaniakra. A termelőerők mibenlétével, meghatározásával összefüggésber a természet és a társadalom anyagi különbségével is foglalkoznunk kellett.

A termelés marxista elmélete kezdettől fogva komplex volt, a gazdaságtani és filozófiai elemek dominanciájával. A termelőerők "végső soron" meghatározó szerepére vonatkozó tétel Marx termeléselméletében az első helyen áll, de nincs úgy kifejtve, mint a termelőerők gazdasági formameghatározottságának jellegzetességei. Ezzel együtt - különösen a termelőerők elméletében - kezdettől fogva lappangva tovább létezik egy részleges,de lényeges naturalista materialista elem. Ennek súlyát mérlegelve úgy véljük, hogy bizonyos vonatkozásokban a történelmi materializmus következetes végiggondolásának szükségességéről, a naturalista anyagszemlélettel való szakítás lezárulatlanságáról indokolt beszélni. "A naturalista materializmushoz való viszony"-t egy általános gazdaság-(termelés-)elméleti "Bevezetés"-ben "meg kell említeni és nem szabad elfelejteni"4- figyelmeztette önmagát Marx 1857-ben. A Marx-követők gondolkodásában a viszony tisztázásának feladata, a marxi alapvetések továbbvitele feltevésünk szerint bizonyos vonatkozásokban háttérbe szorult vagy éppen elfelejtődött. A naturalista materializmus megváltozott formában való továbbélése egyik fontos megnyilvánulásának tekinthető az, hogy az anyagi termelésben a társadalmit annak gazdasági formameghatározottságával azonosítják, és a termelés technikai, műszaki oldalát - többkevesebb határozottsággal - második, vagy humanizált "természeti"-nek minősítik. Mindennek a marxista közgazdaságtanra vonatkozó következményeit is szükséges végiggondolnunk.

Tanulmányunk formai felépítésével kapcsolatban megemlítjük, hogy az egyes alpontokba foglalt, összefüggő szövegrészek elején többnyire röviden, tézisszerűen összegeztük az adott szövegrész mondanivalóját. Ezt általában egy meditatív jellegű, elmélettörténeti vonatkozásokat és nem ritkán még igazolásra váró hipotéziseket tartalmazó kiegészítés követi. Az írás előzetes változatát megvitatta az MKKE gazdaságfilozófiai kutatócsoportja. Köszönjük a vita résztvevőinek és lektorunknak azokat a többnyire biztató kritikai észrevételeket, amelyek figyelembevételével anyagunkat javítani igyekeztünk.

A szerzők

1. ANYAG ÉS TERMÉSZET

1.1 Az anyag és természet azonosítása a Marx előtti filozófiában

1.1.1

A marxizmus megszületéséig a filozófiai gondolkodás - a materialista, illetve idealista nézőpont talaján egyaránt - a lényeget tekintve azonosította egymással az anyag és a természet fogalmát.

Az idealizmus, amennyiben elismerte az ember tudatán kívüli, az emberi érzékekben feltáruló objektív-anyagi valóság létét, azt kizárólagosan "természetnek" (s végső fokon szellemi eredetűnek) tekintette. A naturalista materializmus számára pedig semmi más nem létezik az anyagi természeten és az azt szemlélő emberi tudaton kívül.

Hegel rendszerében "a természet ... az eszme a más lét formájában", "a magától elidegenedett szellem", "az értelem holt-teteme".[1] Szellem és természet viszonyáról még a következőket is írta: "Minden meghatározottság azonban csak egy másik meghatározottsággal szemben meghatározottság, a szellem meghatározottságával általában mindenekelőtt a természeté áll szemben, amazt tehát csak emezzel egyszerre lehet megragadni."[2] Az anyag fogalmát szintén úgy kezelte, mint amelyben a szellem "önmagának mását" szemléli.[3] E két meghatározottság - anyagiság és természetiség elválaszthatatlanságára utal a következő gondolat is: "Megjegyeztük a bevezetésben a szellem filozófiájához, hogy maga a természet szünteti meg külsőségét és egyedi jellegét, anyagiságát mint valami valótlant, a benne lakozó fogalomnak meg nem felelőt, s ezáltal eljutva az anyagtalansághoz, átmegy a szellembe."[4] Hegelnél tehát a természet (mint a szellem más-léte) mindig anyagi és az anyag mindig természeti. A társadalomban a szellem már nem egy számára külső-anyagi tárggyal, hanem önmagával lép viszonyba.[5]

Feuerbach megfordította a gondolkodás és az érzéki-anyagi lét hegeli viszonyát, s nála nem az előbbi, hanem az utóbbi az alap: "A gondolkodás a létből való, de a lét nem a gondolkodásból."[6] E megfordítás mellett azonban ő is megtartotta az érzéki (anyagi,reális, nem-szellemi) és a természeti létezés azonosítását. A "természetfeletti" fogalma ezért nála (is) az "érzékfeletti"-évél a "szellemi"-évél esik egybe.[7] Az ő felfogásában sincs tehát hely egy a természetitől különböző anyagi létezés számára. "Ahol Feuerbach materialista, ott a történelem nem szerepel nála,

ahol pedig a történelmet tekintetbe veszi, ott nem materialista. Nála materializmus és történelem teljesen különesik."[8] A "szemlélődő" materializmus korlátozottságát tükrözi Feuerbachnak az a kijelentése is, amit Engels idéz: "Hátra tökéletesen egyetértek a materialistákkal, de előre nem."[9]

Az anyag naturalisztikus szemlélete - végső soron - közös vonása az idealizmusnak és a pre-marxi materializmusnak egyaránt.

1.1.2

A Marx előtti filozófiai gondolkodásban az ember egyszerre érzéki-természeti és szellemi-gondolkodó lény. Az anyagit a természetivel azonosító idealista, ill. materialista ember-felfogások elsősorban abban különböztek egymástól, hogy e két oldal közül melyiket tekintették az ember igazi - a másik oldalt is átható - "differentia specifica"-jának. A "meghatározó", illetve "meghatározott" oldal dialektikus kölcsönhatása a szemlélődő, naturalista materializmus talajáról csak kevéssé fejthető ki. "Ezért - írta Marx - a tevékeny oldalt elvontan a materializmussal ellentétben az idealizmus - amely természetesen nem ismeri (éppúgy, mint a szemlélődő materializmus - H.S., M.A.) a valóságos, érzéki tevékenységet mint olyant - fejtette ki."[10]

Hol lelhetők fel azok a lényegi jellemvonások, amelyek az embert döntően megkülönböztetik a többi élőlénytől - testi-természeti vagy tudati adottságaiban, képességeiben? Az így feltett kérdésre az idealizmus közismert válasza: "csak az ember a gondolkodó szellem, s ezáltal, mégpedig egyedül azáltal különbözik lényegileg a természettől."[11] Az ember önmagát - testi sajátosságait tekintve is - szellemi tevékenysége révén hozza létre: "Tisztán testi oldaláról nézve az ember nem nagyon különbözik a majomtól, de testének a szellemtől áthatott külseje (az arca, testtartása stb. -H.S., M.A.) által annyira különbözik ettől az állattól, hogy ennek megjelenése és egy madáré között kisebb a különbség, mint az ember teste és a majomé között... Az ember nem természettől, nem eredettől fogva fölegyenesedett, ő maga egyenesedik föl akaratának energiája által..."[12]

Hegelnek az emberi kézre vonatkozó alábbi gondolatai térnek vissza később, "megfordítva", Engelsnél: "Az ember karja és különösen keze szintén csak az ő sajátja: egyetlen állatnak sincs olyan mozgatható eszköze a kifelé való tevékenységre. Az ember keze - a szerszámok szerszáma, végtelen sok akarati megnyilvánulás szolgálatára alkalmas."[13] Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban, hogy a "természetben" megfigyelhető anyagi- "állati" alkotási ösztönnek Hegel két fokát különbözteti meg. Egy kezdetlegesebb szinten az állat elsősorban önmagát alkotja, amennyiben szervezete beleformálódik a külvilágba. Egy magasabb fokon viszont "a külsőt magának megfelelővé teszi, önmagát találja külső jelenben és élvezi magát."[14]

A naturalista materializmus számára, a lényeget tekintve, "az állat az embertől - Diderot szerint - csupán szervezetileg különbözik."[15] "Az ember - írja Holbach - a természet alkotása ... kizárólag fizikai lény."[16] Tévedés azt hinni, hogy az ember "maga mozgatja magát, mindég a saját erejéből cselekszik", mivel "a folyton működő természet rajzolja az ember elé annak a vonalnak minden pontját, melyet neki is le kell írnia ..."[17] Csak a képzelet szüleménye tehát az, hogy az ember kettős - fizikai és szellemi - lény, melyből az utóbbi az ő igazi, aktív lényege.[18] Hiszen "gondolkodni vagy reflektálni nem más, mint érezni, vagy tudomásul venni önmagunkban a benyomásokat..."[19]

Az ember életbenmaradását, hasonlóan a többi élőlényhez, végső soron szintén alkalmazkodóképességének köszönheti.[20] De a külvilághoz való idomulás tekintetében "az emberi szervezetet nagy mozgékonysága különbözteti meg minden más ... lelketlennek nevezett lénytől".[21] Holbachnak ez a gondolata már Feuerbach felé mutat, akinél "az ember semmi esetre sem csak a gondolkodás révén különbözik az állattól. Inkább egész lénye az, ami az állattól való különbsége... Ezért itt sem kell túlmennünk az érzékiség területén, hogy az embert, mint az állat fölött álló lényt felismerhessük."[22] A döntő különbség abban van, hogy az állat csak partikulárisan, fizikai szükségletei által vezérelten érzékel, az ember viszont egyetemesen. És itt Feuerbach - "előrefelé" - szükségképpen részben közös nevezőre jut Hegellel. "Az egyetemes érzék az értelem, az egyetemes érzékiség a szellemiség."[23] Az ember tehát "a természet öntudatos lényege"[24], s ezért mondhatjuk azt, hogy kezek nélkül még lehet valaki ember, de fej nélkül már nem.[25]

Ezekben a naturalista-idealista szemléletmódokban az ember mint anyagi lény csak különös ("egyetemes") természeti lény. Saját lényege adekvát felismerése a kapitalizmus kifejlődéséig sem nem lehetséges, sem nem szükséges. A fiatal Marx már sejti, hogy miért: "csak a kifejlett ipar révén, azaz a magántulajdon közvetítése révén jön létre az emberi szenvedély ontológiai lényege mind totalitásban, mind emberiességében; az emberről szóló tudomány tehát maga is az ember gyakorlati öntevékenységének terméke."[26]

1.1.3

"Lehetséges, - írja Marx - hogy a konkrét munka, amelynek eredménye, semmi nyomot nem hagy rajta (ti. az áru használati értékén - H.S., M.A.). Az ipari munkánál ez a nyom megvan abban a formában, amely a nyersanyag számára külsőleges marad. A mezőgazdaságban stb., bár a forma, amelyet az áru, például a búza, ökör stb. kapott, szintén emberi munkának, mégpedig nemzedékről nemzedékre öröklődő és kiegészülő emberi munkának a terméke, ez nem látszik meg a termékeken."[27]

Nézetünk szerint ez a gondolat azokat a lényeges termeléstörténeti tényeket érinti, amelyek feltehetően megalapozták anyag és természet fogalmának eredeti azonosítását, majd fokozatos, későbbi megkülönböztetését.

A készentalált természeti formáktól különböző, sajátságosan emberformálta anyagi tárgyak keletkezése egyidős az emberi történelemmel. De csak ennek egy magasabb fokán, az ipari forradalom kibontakozásával váltak a jellegzetesen nem-természeti formájú, emberi nyomot hordozó termékek dominánssá a munkatárgyak világában. S csak ezáltal lettek az ember szükségeletei is uralkodó módon nem-természetiekké - amikor az ember, mint Beaumarchais megjegyezte, akkor is iszik, amikor egyáltalán nem szomjas.

Az anyag fejlődésnek ettől a pontjától kezdve egyre kevéssé tartható anyag és természet elméleti azonosítása. A termelő ember számára mind nyilvánvalóbbá lesz, hogy anyagi tervékenységével is valami sajátosan emberit, nem-természetit képvisel és hoz létre. "... a társadalmi anyagnak a történelem során végbemenő, fokozatos sűrűsödése - állapítja meg Lifsic - az adott korszak embereinél elérte a magáért való lét, az öntudat, a szubjektivitás meghatározott fokát."[28] Az anyag társadalmi formája megfelelő helyet követel magának az anyagelméleti gondolkodásban is.

A preindusztriális termelésben a munkatermékek, használatiérték-alakjukat tekintve, alapjában véve még inkább természetnyújtotta, az ember által készentalált alakmeghatározottságokhoz kötöttek.

A természet-elsajátító termelés legkezdetlegesebb fokain az ember - eredetileg készentalált, ill. még alig-formált eszközök segítségével - csak kiszakítja a tárgyakat természeti tér- és időkörnyezetükből, anélkül, hogy ezeken a "munka"tárgyakon lényeges módosításokat hajtana végre. A kialakulóban lévő ember - tevékenységének e korlátozott, "félig"termelő jellegével párhuzamosan, - a természeti környezethez való viszonyában még sok tekintetben alkalmazkodásra kényszerül (mint azt a "természeti népek" körében megfigyelhető antropológiai változatosság még mutatja).

Az új anyagfajta létrejöttében a munkaeszközöké a vezető szerep. A nem-természeti anyagiság következő fejlődési fokát az ún. "reprodukciós" termelésben jelölhetjük meg. Ebben az ember képessé válik arra, hogy bizonyos, élettelen és élő természeti folyamatokat munkatermékeiben megragadjon és reprodukáljon. Az állatok domeszetikálása, a növénytermesztés és -nemesítés során a felhasznált munkaeszközök is egyre "békésebbekké" válnak. Az ember már nemcsak rombolja velük a természetet, de egyre inkább saját társadalmi-anyagi világát is pozitíve építi - ha erről egyelőre még sok természetnyújtotta formát nem is tud lehántani.[29]

Az ipari forradalom a maga mozgó gépeivel, sajátosan emberi formájú munkatermékeivel megvetette a társadalmi anyagiság felismerésének ontológiai alapját. A még termé-

szet-nyújtotta formákba zárt, ill. sajátosan társadalmi alakmeghatározottságokban megvalósuló termelés korábbi viszonya megfordult. S csak ennek révén lett a termelés - Hegel szavaival élve - igazi "természetmegsemmisítéssé."[30] De ez a természet-megszüntetés nem "eszmeiesítést", nem az anyagiság megsemmisítését jelenti, mint Hegelnél. A termelés egy új, társadalmi anyagi világ kiképződését eredményezi, melyben a megszüntetett természeti formák is sajátosan őrződnek meg (mint a repülő gép"madarak", vagy a hajótest esetében).

La Mettrie kijelentése - "az ember gép". - már jelezte az anyag naturalisztikus szemléletmódjának egyre kevésbé kielégítő voltát. Az ipari forradalom előrehaladásával szükségessé és lehetségessé vált egy olyan anyagfogalom elméleti kitermelése, amely átfogóbbnak - mert a társadalmi anyagi létre is kiterjedőnek - mutatkozik a természet fogalmánál. "Így tehát a társadalomról szóló tudományt, vagyis az úgynevezett történelmi és filozófiai tudományok foglalatát - állapította meg Engels - összhangba kellett hozni a materialista alapzattal és ezen az alapzaton újjáépíteni."[31]

1.2 A naturalista anyagszemlélet meghaladásának lépcsőfokai

1.2.1

A marxista filozófia kialakulása és fejlődése egyben a naturalista materializmus (és egyáltalában: a naturalista anyagszemlélet) fokozatos leküzdésének folyamata. E szellemi folyamat korai - és mindmáig sokat vitatott - terméke Marx "Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből" című írása.

Marx ebben a művében a feuerbachi naturalista materializmus, a hegeli dialektika, az angol klasszikus közgazdaságtan és az utópikus szocializmus maradandónak ítélt elemeit szintetizálta úgy, hogy ezek mindegyikét kritikusan szemlélte a másik három oldaláról. Írásunk tárgyánál, célkitűzésénél fogva a fő figyelmet a filozófiai és a közgazdaságtani elemek szintetizálódására fordítjuk.

Feuerbach azzal kezdte meg a hegeli filozófia "materialista talpraállítását", hogy az elidegenedés hegeli koncepcióját magával a hegeli - és egyben mindenfajta - idealizmus ellen fordította. Ennek eredményeképpen a természet - amelyet Hegel lefokozott a szellem máslétévé - Feurbachnál szubsztanciává lépett elő érzéki, tárgyi,testi, dologi tulajdonságaival.[32] Dialektikus idealizmusa alapján Hegel sem tagadta az anyagi-tárgyiság, dologiság létezését, hanem csak - amint Marx rámutatott - "önálló, lényegi"[33] voltát. Feuerbachnak a naturalista anyagszemléleten belül végrehajtott materialista fordulata hatására Marx elvetette a hegeli

idealizmust. Ennélfogva a dologiságot, a tárgyiságot önálló, lényegi szubsztanciális elemnek tekintette - de Feuerbach-hoz hasonlóan, döntően még naturalista materialista szellemben a természettel, azaz a természetivel azonosítva. "Tárgyinak, természetesnek, érzékinek lenni és ugyanakkor tárggyal, természettel, érzékkel magán kívül bírni vagy tárgynak, természetnek, érzéknek lenni egy harmadik számára: ez azonos."34

Hegel szerint a dolog, a tárgy lényege általában a mozgás, az emberi világé pedig a cselekvés. A cselekvés "... lényege és magán-való természete minden egyben, kezdet, közép és vég." "Az egész cselekedet ... sem mint a körülmények, sem mint cél, sem mint eszköz, sem mint mű nem megy túl magán."35 Ettől az anyagtalan dinamizmustól Marxot megóvta a dologi, tárgyi természet elsődlegességének elismerése. A spekulatív hegeli gondolkodásban a létezés megszüntetett levés, aminek megfelel "... természeti formában - a megszüntetett mozgás mint anyag." Ugyanígy az emberi tevékenység anyagi termékének is csak "látszatra" és "csak egy pillanatra" juttatja Hegel az "önálló, valóságos lényeg szerepét."36

A naturalista materializmus szellemében felfogott "önálló, lényegi" tárgyiságot összekapcsolva az ember munkával történő önlétrehozásának nagy hegeli gondolatával - Marx túllép a feuerbachi materializmus szemlélődő jellegén és egyben leküzdi a munka hegeli koncepciójának idealista, spekulatív vonatkozásait. A munka tehát mindenekelőtt az ember érzéki, tárgyi, testi tevékenysége, amellyel alkotja önmagát, aláveti magának a természetét, s ugyanakkor "Általa jelenik meg a természet az ő műveként és az ő valóságaként." Ez az "emberiesült természet", "a történelem érzékileg legjelenvalóbb, leghozzáférhetőbb része", a "közönséges anyagi ipar". Az ember és munkája tárgyiasulása az ember végigvitt naturalizmusa, a társadalmi természet születése, "az embernek a természettel való kiteljesedett lényegegysége". "... a szocialista ember számára az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése ...". És Marx nagyon tudatosan hangsúlyozza: "...csak a natrualizmus képes a világtörténelem aktusát fogalmilag megragadni."37

Jobb kifejezés híján úgy is fogalmazhatunk, hogy a feuerbachi naturalista materializmust Marx - első lépésként - "dialektikus és történelmi materialista naturalizmussá" fejlesztette. E kifejezést itt feltételesen használjuk - annál is inkább, mert a naturalista anyagszemlélethez még lényeges pontokon kötődő materializmus valójában nem lehet következetesen dialektikus. Ebben a munka és az ennek eredményeképpen létrejött tárgyi világ - beleértve az ember testiségét is - úgy tűnik fel, mint az ember, a társadalom beépülése a természetbe és a természet beépülése a társadalomba. Utóbbi a természet kiteljesedése, igazi feltámadása a humánumban, az előbbi pedig az ember kiteljesedett természetisége, a természet humanizálása.

Ez a szemlélet a klasszikus polgári közgazdaságtan fontos társadalomelméleti alapelveivel való kritikai szembefordulás lehetőségét tartalmazta. A dialektikus és történeti szemlélet alapján Marx megkérdőjelezte általában a magántulajdon, különösen pedig a tőkés magántulajdon örökkévalóságának eszméjét. A "nemzetgazdaságtan" a magántulajdonból indul ki, de nem magyarázza meg, hogy mindig volt-e, lesz-e és miért? S miért lesz a tárgyból, a magántulajdon anyagából tőke? "Az egész nemzetgazdaságtan.... egy szükségszerűség nélküli tényen nyugszik."[38] Továbbá: a termelés naturalista szellemben felfogott ipari oldalának a gazdasági kategóriákkal való összekapcsolása ekkor a magántulajdon "természeti és társadalmi minőségének" megkülönböztetéséhez vezeti Marxot. A magántulajdon természeti minősége, "anyaga" a tárgy, a természeti terméktől a megmunkált természeti termékig. Társadalmi oldalához pedig, a csere, a cserekereskedelem tartozik. Ez az embernek mint magántulajdonosoknak a társadalmi aktusa. A csere ugyanis nem a termékeknek mint termékeknek, hanem mint magántulajdonban lévő termékeknek, mint áruknak a cseréje jelenik meg. A magántulajdon társadalmi oldala: az emberek, a cserélő árutulajdonosok meghatározott viszonya. A dolgozó, de tulajdonnélküli ember ennélfogva "puszta munka-ember", aki a valóságos társadalmi nem-létezés állapotában van.[39] Mert nem rendelkezik a csereviszonyba lépéshez szükséges dologgal saját testén kívül. Ezért inkább a csere tárgya, mint alanya, aki/amely ily módon besorolódik a termelés tárgyi feltételei közé élő elemként. Ez a gondolat egyszerre jelenti a polgári közgazdászok kritikáját és Hegel bírálatát, aki a munkának csak pozitív oldalát látja, a negatívat nem, s (ezért) nem a tárgy korabeli "meghatározott" jellegét, elidegenedett voltát tagadja, hanem "... a tárgyiságon mint olyanon ütközik meg."[40] S egyúttal Feuerbach azon tételének is közgazdaságtani ihletésű társadalomfilozófiai, kritikai konkretizálása, amely szerint "az ember realitása csak tárgyának realitásától függ. Ha nincs semmid, akkor semmi sem vagy."[41]

Ugyanekkor a közgazdaságtan tükrében hiányosnak, következetlennek, befejezetlennek mutatkozik a dialektikus és történelmi naturalizmus. Mert hogyan kapcsolódik ehhez a közgazdaságtan tárgyköre? A munka terméke ugyanis nem mint a "második természet" eleme, hanem mint magántulajdonosi termék, azaz mint áru tartozik a nemzetgazdaságtan tárgykörébe - a piaccal együtt, ahol az árát a kereslet és kínálat alakítja, ahol a termelők mint eladók és vevők állnak egymással szemben és áruik cseréjét a pénz közvetíti stb. S bár Marx idegenkedik attól (sőt, szemben áll azzal a felfogással), hogy a társadalom kölcsönös cserék sora (Destutt de Tracy), a kölcsönös integrációnak ez a mozgása, vagy kereskedelmi társaság (A. Smith), de ekkor csak (!) azt veti el, hogy a nemzetgazdaságtan a társas érintkezésnek ezt "... az elidegenült formáját mint lényegi és eredeti és az emberi rendeltetésnek megfelelő formát rögzíti."[42] Azaz: Marx itt még egy-

értelműen a tulajdonos, elosztási, csere stb. viszonyokkal azonosítja az emberek anyagi viszonyait, azt, amit később termelési viszonyoknak, illetve gazdasági formának nevez, s a termelés társadalmi oldalának tekint. A termelés "ipari oldala" elemzésénél körvonalazódó dialektikus materialista naturalizmusnak a közgazdasági kategóriákkal való egyesítési folyamatában tehát a Gazdasági-filozófiai kéziratokban úgy kezd feltűnni az emberek gazdasági viszonya, a termelés gazdasági formája, mint az anyag eddig fel nem ismert új, azaz társadalmi válfaja.

Ezt tekinthetjük az első döntő lépésnek a naturalista materializmussal való marxi szakítás útján. Többé már nem azonosul az anyagelvűség a dologi, tárgyi stb. természet szubsztanciaként való elismerésével, hanem tartalmazza a társadalom saját, a természeti anyagtól minőségileg különböző anyagi alapjának, anyagi létének felismerését is. Úgy azonban, hogy ennek sajátosságát Marx ekkor még - és később is nem egyszer - viszony jellegével azonosítja. Ebben gyökerezik a sokszor idézett tézis: "Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége."[43] És az is, hogy a pénz a korabeli speciálisan társadalmi dolog, "... a tárgy eminens értelemben", amely összeköti egymással és elszakítja egymástól az embereket, az embert és a természetet. Mint ilyen közvetítés a pénz az "igazán teremtő" erő.[44] Az ember lényegi tárgyainak köre kettős. Általános tárgyi lényegi képessége külsővé és idegenné vált alakban, a pénzben jelenik meg a magántulajdon bázisán, különös tárgyi lényegi képessége pedig a termelt (tehát nem közvetlenül adott) természeti tárgyak sokféleségében. Azonban az utóbbiak is a magántulajdon fogságában vannak. Ebben az elméleti közegben a munka kettős jellege úgy kezd körvonalazódni, mint amely egy naturális - konkrét és egy áruértéktermelő - gazdasági (a Gazdasági-filozófiai kéziratokban "kereseti"), azaz társadalmi oldalból áll, s a termelés duális jellege hasonlóképpen.

Ha tehát Marxnak "A filozófia nyomorúsága" című művében található, sokszor idézett megállapítását - mely szerint a gép mint gép csak termelőerő, s éppúgy nem közgazdasági kategória, mint az ökör, amely az ekét húzza - úgy értelmezik, hogy a gép önmagában csupán a termelés humanizált természeti oldala, amely csak a termelés társadalmi oldalával azonosított gazdasági forma következtében tőke, (vagy nem az), akkor ez az interpretáció megítélésünk szerint a Gazdasági-filozófiai kéziratok szemléletmódjának, szellemének felel meg. A következetes történelmi materializmus álláspontjáról nézve ez a szemlélet eklektikus. Ez az eklektika azonban nem egy tiszta álláspont összezavarása, hanem egy tisztulási folyamat állomása, egy szellemi forradalom kibontakozásának mozzanata.

"Sem ... az emberi tárgyak sem a természeti tárgyak, ahogyan közvetlenül kínálkoznak, sem pedig az emberi érzék, ahogyan közvetlenül van, ahogyan tárgyilag van, nem emberi érzékiség, emberi tárgyiság. Sem a természet - objektíve -, sem a természet szubjektíve nincs meg közvetlenül az emberi lény számára adekvát módon. És mint ahogy minden természetesnek keletkeznie kell, az embernek is megvan a keletkezési aktusa, a történelem, amely azonban számára egy tudatos és ezért mind keletkezési aktus tudatosan magát megszüntető keletkezési aktus. A történelem az ember igazi természettörténete."[45] így summázódik a Gazdasági-filozófiai kéziratokban Marx dialektikus (és történelmi) materialista naturalizmusa. Ebben a gondolatmenetben a társadalmi (emberi) tárgy nemközvetlenül, hanem a munka által közvetítetten természeti tárgy. De itt felsejlik már egy továbblépési alternatíva: lehet, hogy ami "közvetetten természeti" tárgy - az valójában egyáltalán nem is természeti?!

Talán ezért is írta oda Marx az idézett szöveg végére: "(Erre vissza kell térni.)." Erre a - nem elfelejtendő - problémára való visszatérés igénye Marx későbbi munkásságának egészét áthatja.

1.2.2

A naturalista anyagszemlélet meghaladására irányuló marxi kutatások eredményei legteljesebben "A tőké"-ben foglalódnak össze. Marx itt rámutat arra, hogy az "elvontan természettudományos materializmus" alkalmatlan a munkaeszközök, az ember termelő szervei történetének valósághű ábrázolására. Kőkorra, bronzkorra és vaskorra osztották a termeléstörténetet aszerint, hogy a szerszámokat (és a fegyvereket) milyen természeti anyagból készítették. Ennek az "elvontan természettudományos materialista" technikatörténeti szemléletnek pozitív ellentéte "a technológia egészen modern tudománya", amelynek korabeli legfontosabb tárgyai az önmagukban vett (tehát a gazdasági formájuktól elvonatkoztatottan felfogott) "társadalmi termelési eszközök". Azaz: a gyár teste, "tagozott géprendszere", ez az "objektív organizmus", "mechanikai szörnyeteg".[45] A "technológia egészen modern tudománya" - a termelőerők tudománya, amely kimutatja a munkaeszközök fejlődésében, hogy azok formáját egyre inkább (s végül teljesen) a műszaki vagy "mechnaikai elv" határozza meg.[47] A műszaki elv teljes érvényre jutása az ipari forradalomban következik be. Marx e gondolatai - véleményünk szerint - egyszerre fejezik ki a "természeti korlátok visszaszorításának" tényét, bizonyos dezantropomorfizációs tendenciák kibontakozását a munkaeszközök fejlődésében és a termelési folyamatban, a természeti anyagok társadalmi, termelt és termelő anyaggá való alakulása során.

A műszaki elv teljes kibontakozása az, amit a technika "belső logikájá"-nak is neveznek. Semmiféle természeti törvényből le nem vezethető pl. a golyóscsapágyas kerékig tartó technikai fejlődés. A társadalmi és a természeti dolgok között tehát a döntő különbség megítélésünk szerint az előbbiek technikai vagy műszaki formameghatározódásából adódik. A munkaeszközök rendszere úgy különbözik a természeti dolgoktól - Engels hasonlatával élve - mint a zivatar villámában lévő villamosság romboló hatalma a távíró és a fényív megfékezett villamosságától, mint a tűzvész a kazántérben szabályozott égéstől.[48]

Feuerbach azt követelte, hogy "A filozófiának ismét szövetséget kell kötnie a természettudománnyal, a természettudománynak pedig a filozófiával."[49] Ez a program inkább volt egy szükséges elméleti gyakorlat helyes részirányа, mint az emberiség alapvető termelési gyakorlatának közvetlen elméleti szükséglete. Ezzel szemben Marx a társadalmi anyag felfedezéséhez vezető útján, már annak dialektikus-naturalista szakaszán is eléggé megalapozottan, logikusan minősítette "elvontan materiális vagy jobban mondva idealisztikus" irányultságúnak azt a természettudományt, amely nem képes az ipar, "az igazi antropológiai természet" tudományává is válni.[50] Marx itt azt a vonalat emelte magasabb szintre, fejlesztette tovább, amit Bacon, Descartes, Leibniz és Vico alakított ki.[51] Bacon pl. két "nagyon különböző természettudomány"-ról írt. Az egyik a természeti fajokat kutatja, a másik a mesterségeseket. Marxnál 1844-ben már radikálisan új elem az ipartudománynak és a politikai gazdaságtannak a megkülönböztetése, illetve e két tudomány összekapcsolásának kísérlete. Ez azonban ekkor még nem sikerülhetett következetesen, mert Marx - mint láttuk - az "új immanenciát", a fizikai és biológiai anyagtól különböző társadalmi anyagi létet még azonosította a termelés gazdasági formájával. E szemléletmód talaján a természeti és a társadalmi anyagi lét határvonala az anyagi termelés technikai, technológiai, műszaki oldala és gazdasági formája között húzódik. "A német ideológiá"-ban felvázolt materialista társadalom- és történelemfilozófia egész szelleme ellentmond ennek a marxista filozófia kifejlődésében tapasztalható - talán el sem kerülhető, s bizonyos előfeltételek megléte esetén újra is termelődő - eklektikus jellegű mozzanatnak. A kifejezett, szó szerinti szakítás ezzel a szemléletmóddal "A tőke" - részben már hivatkozott - szövegeiben található meg.

Míg a Gazdasági-filozófiai kéziratok-ban Marx a természettudomány elvontan materialista, idealisztikus irányultsága ellen lépett fel, "A tőké"-ben azt a materializmust minősíti elvontan természettudományos jellegűnek, amely mellőzi a "technológia egészen modern tudományá"-t. Itt már nem az a követelmény fogalmazódott meg, hogy a természettudomány váljék az ipar tudományává, hanem arról van szó, hogy a materialista társadalomfilozófia e tudomány nélkül nem értheti

meg a társadalmi ember termelő szervei történetének törvényszerűségeit. S e belátásnak épp olyan jelentősége van a történelemtudomány, közelebbről pedig a termeléstörténet számára, mint Darwin felfedezéseinek a biológiában. Ha az anyagi termelés materialista elméletének elvontan természettudományos jellege attól van, hogy nem támaszkodik a technológia egészen modern tudományára, akkor az a materialista termeléselmélet, amely ezt megteszi, nem konkrétan természettudományos, hanem konkrétan társadalomtudományos jellegűvé lesz. Hiszen a műszaki elv érvényrejutása a munkaeszközök fejlődésében nem egyszerűen a természettudomány alkalmazásának, hanem a természettudomány technikai alkalmazásának következménye.

"A tőké"-t - e megfontolásokból következően - olyan műnek tekintjük, amelyben Marx rögzítette a dialektikus materialista - s a társadalomtudományok körébe tartozó - termeléselmélet komplex kiindulópontját, és számos lényeges vonatkozásban konkrétabb összefüggéseit is kifejtette. Különösen fontosak e tekintetben azok az elemzések, amelyekben Marx a tőke társadalmi, (technikai, technológiai) illetve formai (gazdasági) meghatározottságainak kifejlődését és dialektikáját vizsgálja (ezekkel a 3. fejezetben részletesebben foglalkozunk majd). Az anyagi termelés dialektikus szemlélete itt már következetes társadalomelméleti materializmussal egyesül, amelynek tükrében az anyagi termelés társadalmisága nem azonosul ökonómiai elemeivel, hanem a - Marx által legtöbbször "valóságos"-nak, anyaginak nevezett - technológiai, műszaki, használati értékképző oldalát is magában foglalja. Az utóbbi tehát a természet és a társadalom anyagi léte közötti határ társadalom felőli oldalán van, nem csupán a gazdasági forma által meghatározott funkciója szerint, hanem önmagában.

Ez az új szemléletmód már nem engedi meg, hogy Marx a gépet mint gépet emberiesített természetnek, az ember naturalizációjának minősítse, a pénzt tekintse eminens tárgynak, az ember lényegét társadalmi viszonyaira szűkítse, a termelés társadalmi törvényeit a gazdaságiakkal azonosítsa, a munka konkrét oldalát az emberi élet természeti feltételeként határozza meg, a termék használati értékét természetinek tüntesse fel stb. Ahol Marx mind ennek ellenkezőjét mondja 1845-46 után, az a Gazdasági-filozófiai kéziratok jelzett filozófiai szemléletének még meg-nem-haladott maradványa. A közösségi termelés gazdaságelméletének továbbfejlesztése - a társadalomfilozófiai alapelvek tekintetében - egy ponton túl előfeltételezi a választást az anyagi termelésről filozófiailag még fele-részben "naturáliákban" gondolkodó, tehát a termelés társadalmiságát a gazdasággal azonosító és - a naturalista anyagszemlélet bírálata során - e felfogáson már túllépő Marx között.

1.3 A marxista anyag- és természetfelfogás történetéhez

1.3.1

A készentalált elméleti anyaggal való sokoldalú küzdelem, az új anyag- és társadalomfelfogás elmélyítése és érvényrejuttatása közben, helyenként a marxizmus klasszikusainál is fellelhetőek még a lényegileg már leküzdött naturalista anyagszemlélet nyomai és ennek bizonyos elkerülhetetlen következményei. Az általuk bírált polgári gondolkodásmódnak ezeket a maradványait a filozófia forradalmasításának "hordalékaként" tekintjük. Nem bagatellizálhatjuk azonban el ezek jelentőségét, mert olykor egyáltalán nem lényegtelen kérdéseket érintenek. És igazságtalan volna az is, ha a materialista-idealista naturalizmus bizonyos nyomait csak Marx egyes követőinél lelnénk fel.

A régi szemléletmódok elemei fennmaradásának (ami itt nyilvánvalóan nem a megszüntetve-megőrzés pozitív értelmében értendő) elméletileg egyik oka lehet, hogy Marx és Engels sokkal inkább törekedtek a felismert új anyagfajta elemzésére, mint a fizikai, biológiai és a társadalmi anyag viszonyának tisztázására. Ez a két kérdés azonban szorosan összefügg egymással: az utóbbi elemzésének esetleges háttérbe kerülése egy bizonyos pont után visszafogja az előbbiben való előrehaladás lendületét is.

Kiemeljük itt Marx néhány, a munkával kapcsolatos ismert megfogalmazását: "A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal az ember maga is mint természeti hatalom lép szembe." "Az ember a termelés során csak úgy járhat el, mint maga a természet, vagyis csak az anyagok formáját változtathatja." "Mi a munkát olyan formájában tételezzük fel, amelyben kizárólag az ember sajátja. A pók a takácséhoz hasonló műveleteket végez, a méh pedig viaszsejtjeinek felépítésével nem egy emberi építőmestert megszégyenít. De a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy a sejtet a fejében már felépítette, mielőtt viaszból megépítené. A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a munkás elképzelésében, tehát eszmeileg már megvolt. A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját..."[52] S ezzel a - már Arisztotelésznél is megtalálható[53] - megkülönböztetéssel összefüggésben írja, hogy "a munkás felhasználja a dolgok mechanikai, fizikai, kémiai tulajdonságait, hogy ezek céljának megfelelően mint hatalmi eszközök hassanak más dolgokra."[54] Marx idézi a "Logika" alábbi gondolatát: "Az ész éppoly fortélyos, mint hatalmas. A fortély általában a közvetítő tevékenységben van, amely azzal, hogy

engedi az objektumokat saját természetüknek megfelelően hatni egymásra és kimerülni egymásban, mégis anélkül, hogy közvetlenül beleavatkoznék ebbe a folyamatba, csak a maga célját viszi véghez."[55]

Ezekről a megfogalmazásokról írja Bence - Kiss: "Marx és Engels a klasszikus német filozófia hagyományaihoz kapcsolódva alakították ki a maguk munkafogalmát... Marx egyenesen Hegel"Enciklopédiá"-jának egy gondolatára építi főművében a munka elemzését..."[56] De vajon a fentebbi marxi szövegek csak a dialektika és a materializmus "megőrzésére-egyesítésére" épülnek-e? Ha az embert mint testi-anyagi lényt "természeti hatalomnak" tekintjük, aki a természetet tulajdonképpen az "ész csele" révén uralja - nem hagyunk-e meg szemléletünkben valamit a naturalizmusból és az idelizmusból is?

Engels és Lenin filozófiai írásaiban több olyan megfogalmazás is található, amelyben az anyag, a természet, a lét fogalma szinonímaként szerepel. "A gondolkodásnak - írja Engels - a léthez, a szellemnek a természethez való viszonyát illető kérdés az egész filozófia legfőbb kérdése", és azok a filozófusok, "akik a természetet tekintették eredendőnek, a materializmus különböző iskoláihoz tartoznak."[57] Lenin szerint pedig "...hallatlan zagyvaságot hordanak össze a machisták, mikor a materialistáktól az anyag oly meghatározását követelik, mely más volna, mint annak a megismétlése, hogy az anyag, a természet, a lét, a fizikai az elsődleges, - a szellem, a tudat, az érzet, a pszichikai pedig a másodlagos."[58] Engels azonban idézett művében néhány oldallal később azt is világosan kifejti, hogy a filozófia legfőbb kérdésének ilyen értelmű felvetése (és megválaszolása) csak Feuerbach-hal bezárólag lehetséges, mert a naturalista materialista Feuerbach az utolsó, aki "összekeveri... a materializmust, amely az anyag (és Engelsnél itt, értelemszerűen, szó sem lehet "természet"-ről - H.S., M.A.) és a szellem viszonyának egy meghatározott felfogásán nyugvó általános világszemlélet, azzal a különös formával, amelyben ez a világszemlélet egy meghatározott történelmi fokon, tudniillik a XVIII. században jutott kifejezésre."[59] Ez az "összekeverés", anyagiság és természetiség azonosítása a dialektikus materializmus talaján tehát már nem lehetséges.

Engels "A természet dialektikája" c. művében pedig így ír ember és természet viszonyáról: "...korántsem úgy uralkodunk a természeten, mint ahogy a hódító egy idegen népen uralkodik, mint olyan valaki, aki a természeten kívül áll - hanem, hogy hússal és vérrel és aggyal hozzá tartozunk és kellős közepében állunk, és hogy egész rajta gyakorolt uralmunk abban áll, hogy túltéve minden más lényen, fel tudjuk ismerni a törvényeit és helyesen alkalmazni."[60] Nem esik-e ki e megfogalmazásból az ember mint társadalmi-anyagi lény? Nem fogalmaznak-e a klasszikusok némileg pontatlanul azokon a helyeken is, ahol dialektikus materialista álláspontjukat úgy jellemzik, mint amely a társadalmi fejlődést természet-

történeti folyamatként fogja fel?[61] Egyetértünk azzal a véleménnyel, hogy Marx itt társadalomfelfogásának materialista jellegét, azaz forradalmi újszerűségét kívánta kiemelni,[62] s azt egy, a naturalista materializmustól átvett kifejezésmóddal tette meg.

Mindezzel nem azt kívánjuk jelezni, hogy a klasszikusok életműve nem egységes, hogy - leegyszerűsítve a dolgot - dialektikus materialista, naturalista materialista és az objektív idealizmus "humán változatától" (az ember lényege azonos "evilági" gondolkodásával áthatott szeletekre vágható. Marx (és Engels) a társadalmi anyagi lét egészének felfedezésével lépett túl az utóbbi kettőn. Idéztük azokat a gondolatokat, amelyek nemcsak e feladat megoldásának kulcsát, de - bár olykor implicit módon - magát a megoldást is tartalmazzák. Nehéz lenne túlbecsülni e gyökeres elméleti fordulat jelentőségét.

1.3.2

Mégis, e háromféle szemléletmód - amelyekből a klasszszikusok egész elméleti tevékenységét a forradalmian új vezérli, hatja át - valójában mindmáig megtalálható a marxista gondolkodásban. S mintha bizonyos történelmi periódusokban "arányaik" is eltérőek lennének, módosulnának. Sem a "Történelem és osztálytudat", sem "A dialektikus és történelmi materializmusról" szerzőjétől nem tagadhatjuk meg a Marx életműve iránti elkötelezettséget. Más kérdés, hogy az előbbi mű a marxi gondolatvilág interpretációjánál inkább az idealista naturalizmus maradványainak adott nagyobb teret, míg az utóbbi a naturalista materializmustól való elhatárolódást megoldottnak vélte a földrajzi determinizmus és a fajelmélet bírálatával. Egyikben sem tisztázódott ezen a ponton kielégítően a naturalista anyagszemlélet marxi kritikájának lényege, s fő kibontakozási iránya. Ebben az alapvető kérdésben "A tőke" szemléletéhez képest mindkét műben visszaesés tapasztalható. Bizonyos meghatározott anyagi előfeltételeken túlmenően elméletileg ez is hozzájárult ahhoz, hogy Marx egyes követőinél az idealista illetve materialista naturalizmus polgári eszmemaradványai, mintegy megelevenedve, egymással szemben kibontakozó tendenciák forrásai lettek. Ez a visszalépési tendencia egyeseknél - s ez természeténél fogva inkább a szemlélődő materializmus egyes elemeihez kötődő gondolkodóknál figyelhető meg - rejtettebb, következetesen végig-nem-vitt (mert végig-nem-vihető) lehetőség maradt. Másoknál, jobban kibontakozva, gyakori ingadozást eredményezett a dialektikus idealizmus illetve a materializmus között, olykor tudatos önkorrekciókat váltva ki. (Nem érintjük itt a volt marxistákat, akiknek a gondolkodásában a dialektikus materializmus alapeszméi már teljesen háttérbe szorultak.) A naturalista anyagszemlélet marxi

kritikájának eredményeihez viszonyított visszaesés - tekintettel arra, hogy akadályozza a társadalmi anyag közösségi termelésbeli önmeghatározottsága és önfejlődése fontos összefüggéseinek, törvényszerűségeinek tisztázását - mindkét áramlatnak kölcsönöz bizonyos konzervatív jelleget (s ez, megint csak a dolog természeténél fogva, rejtettebb marad az idealista, és jobban kiütközik a materialista naturalizmus maradványaihoz kötődő gondolkodóknál).

A természeti és a társadalmi anyag különbségének, viszonyának ez a tisztázatlansága tükröződik Sztálin fentebb említett írásának már első soraiban is: a dialektikus materializmus "a természet (és nem az anyag - H.S., M.A.) jelenségeit vizsgálja ... a történelmi materializmus a dialektikus materializmus kiterjesztése a társadalmi élet tanulmányozására."[63]

Elsiklik e probléma fölött az anyag fogalmáról a 40-es évek végén, az 50-es évek elején folytatott vita is. Akkor - többek között - Rudas Lászlót is azért bírálták, mert az anyag kétféle fogalmát különböztette meg, a filozófiait és a természettudományosát. De miért nem beszélt Rudas az anyag társadalomtudományi fogalma megalkotásának szükségességéről? S kritikusai miért nem kifogásolták ezt a hiányosságot? A vitázó felek e következetlenségének nincs-e közös elméleti alapja?! Rudasnak az volt az álláspontja, hogy "mi emberek szubsztanciák vagyunk és a társadalomban nem kis szerepet játszó dolgok, pl. a termelőeszközök nem kevésbé szubsztanciák" s ha ez nem így volna, a történelmi materializmus nem volna filozófiai materializmus. Mégis a következő meghatározást adta: "Szubsztancia alatt mi, dialektikus materialisták nem értünk egyebet, mint az anyagot, vagyis a tőlünk függetlenül létező, objektív valóságot."[64] Vajon mi emberek (a "tőlünk") mint társadalmi lények nem vagyunk-e szintén anyagi létezők? Vagy pedig "mi", emberi lényegünk szerint, azonosak vagyunk a tudatunkkal, és testünk csak természeti? A 40-es években megjelent könyvében H. Lefebvre ugyanígy ír: "Filozófiailag az egyetlen figyelemreméltó sajátság, amelyet az anyagnak tulajdoníthatunk - és amelynek elfogadása a modern materializmust jellemzi - az, hogy tudatunkon kívül, nélkülünk (mintha e kettő ugyanazt jelentené - H.S., M.A.), előttünk létezik, akármiféle legyen is ez a létezés."[65] A szerző szerint a természet szó ugyanazt a valóságot jelenti, mint az anyag kifejezés, de az utóbbi használata "előnyösebb", mert egyesek, mint pl. Spinoza, a természetet helytelenül és metafizikusan Istennel azonosították. Lefebvre viszont itt az anyaggal azonosítja.

Nehezen vonható kétségbe, hogy a "Történelem és osztálytudat" szerzője - s követői - kiolvashattak "A német ideológia" vagy a "A tőke" bizonyos szövegrészeiből olyasmit, miszerint "mindig társadalmi tényezők határozzák meg, hogy mi számít a társadalmi fejlődés meghatározott fokán természetnek, hogy milyen a természet viszonya az emberhez ... tehát, hogy mit jelent a természet formája és tartalma, terjedelme és tárgyisága szerint"[66] - amennyiben az em-

beralkotta tárgyi világról van szó, amelyben tehát nem egy objektív abszolút szellem, hanem az ember alkotó képességei tárgyiasulnak. Lukács csak a Gazdasági-filozófiai kéziratok elolvasása alapján ismerte fel a tárgyiság jelentőségét a (marxista) materializmusban. Ez a belátás azonban nem vezetett el a Marxra gyakorolt feuerbachi hatás pontos megragadásához, és egyáltalában a polgári, naturalista anyagszemlélet marxi kritikájának következetes folytatásához. A dialektikához ragaszkodó Lukácsnak így szükségképpen túl kellett értékelnie Hegel hatását Marxra, ami saját koncepciójában lényeges pontokon a materialista szemlélet gyengülését eredményezte. Úgy látta tehát, hogy Buharin "dinamikusan finomított naturalizmust" művel, amikor a technikát tekinti elsődlegesnek a gazdasággal szemben (és nem megfordítva);[67] az emberi munka korabeli uralkodó formájában egybeesik két oldala, "... természetes tárgyiassága mint dologé és társadalmi tárgyiassága mint árué..."; a fajok keletkezésének, fejlődésének természettörténete és a "... természetnek a társadalmi fejlődés során lezajló története", az anyagi termelés története között a sajátos eltérés az utóbbinak az emberi gondolkodással való kapcsolatában áll, hiszen Marx maga is gyakran idézte egyetértőleg Hegel kijelentését: "Még a gonosztevő bűnös gondolata is nagyszerűbb és magasztosabb az ég minden csodájánál", amivel Lukács szerint Hegel élesen megfogalmazta "... az emberiség társadalmi fejlődésének sajátos vonásait a természet fejlődésével szemben"; helybenhagyható Hegelnek az a nézete, hogy a gép a külső természet körébe tartozik;[68] a konkrét munkában a teleológiai tételezés tölti be a divergáló természeti oksági sorok egyneműsítésének szerepét, melynek során a természeti tárgyból, benső megváltoztatása nélkül valami teljesen más jön létre; a gyár önmagában csak a látszatát kelti annak, hogy társadalmi létező stb.[69]

Mi is úgy ítéljük meg, hogy Lukács 1923-as művének marxistaigényű társadalomábrázolásában, a II. Internacionálé ökonomizmusával szembeni - egyébként nyilvánvalóan jogosult és lényeges - polémiájában a valóságosnál nagyobb súlyt kapnak a szubjektív-szellemi mozzanatok. Ez mutatkozik meg abban a nevezetessé vált tételben is, amelyet Lukács Mi az ortodox marxizmus? c. írásában fogalmazott meg legelőször: "a marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólagosan a módszerre vonatkozik". Aminek végső soron az az értelme, hogy inkább kell ragaszkodni a dialektikához, mint a materializmushoz. (Az ortodoxia idézett meghatározását az idős Lukács is 1923-as könyve egyik hangsúlyozottan helyes gondolatának tekintette.) S vitathatta-e kellő meggyőző erővel Lukács György koncepciójának idealisztikus tendenciáit Rudas László, aki szintén azt az álláspontot képviselte, hogy a természet a termelőerők formájában hat a társadalomra, s osztotta Sztálinnak (és másoknak) a társadalom anyagi alapját a gazdasági viszonyokkal azonosító nézetét?

Mielőtt befejeznénk a marxista anyag- és természetfelfogás történetének az általunk választott szempontok szerinti vázlatos áttekintését, vizsgáljuk meg röviden a "történelmi természet" kategóriájának minéműségét.

A természetet a dologi termelőerők formájában történelmi terméknek tekintő praxis-filozófia egyes képviselőinél - így Lukács 1923-as könyvében, vagy Gramscinál[70] - ez a tétel a történelmi természettől (és társadalomtól) független anyag létezésének tagadásával párosul. Mások pedig úgy gondolják, hogy a történelmi természettől elválasztott, "magánvaló" anyagi természet ugyan objektíve létezik, de mint ilyen, az ember számára valójában "semmi".[71] A természetnek az ember nélkül - írja Calvez - nincs értelme, nincs mozgása, ez káosz, differenciálatlan és indifferens anyag, tehát végeredményben semmi."[72] Az utóbbi megközelítés képviselői gyakran hivatkoznak kiindulópontként egy hasonló megfogalmazásra a Gazdasági-filozófiai kéziratokban - amelyben azonban Marx, mint az a szövegkörnyezetből is kitűnik, Hegel álláspontját mutatja be. Hegel számára az embertől (azaz, végső soron, a szellemtől) elválasztott és független anyagias természet valóban "semmi".

A praxis-filozófia középpontjában az objektum és a szubjektum komplexuma áll. Az objektum a szubjektum objektivációja. Ha ez az eszme a magánvaló természet emberi szempontból vett "semmi"-ségének és a történelmi természetnek a gondolatával kapcsolódik össze, s a szubjektum alkotóképességének tárgyiasulása, külsővéválása, a történelmi természet alkotása egyúttal az emberek gazdasági viszonyainak is a termelése - akkor ez a gondolatmenet végső soron az emberi szellemből eredezteti a társadalmiságot, így a (történelmi) természetiséget és egyáltalában az ember számára való anyagi világot.

Arra kell-e ebből következtetnünk, hogy a "történelmi természet" kategóriájának nem lehetséges olyan megközelítése, amely mentes az említett idealista-naturalista mozzanatoktól? Nem gondolkodhatunk-e a következőképpen: ahogy a gyermek által lesz anyává a nő és apává a férfi, úgy lesz természetté az a fizikai és biológiai anyag, amelyből a társadalmi anyagi lét kifejlődik. Ahogy a gyermek és a szülő, úgy a társadalom és a természet is kölcsönösen feltételezi egymást. Minden methatározottság csak egy másikkal, "önmaga másával" szemben meghatározottság - mondja Hegel. Így: a társadalom = nem-természet, a természet = nem-társadalom. Csak annyiban termeljük-teremtjük pozitíve a társadalmi anyagot, amennyiben egyúttal negatíve a természetet is teremtjük - megvalósítjuk. Az ember tehát nem teremti az élettelen és az élő anyagot, de a társadalmi anyagnak és az anyag természeti minőségének egyaránt létrehozója. E kettő

azonossága nem merül ki abban, hogy mindegyik "anyagi". Sajátos azonosságuk kölcsönös feltételezettségük és tagadásuk. A termelés természet-megszüntetés és társadalom-tételezés, s ugyanakkor (a termelőerők elhasználódásával) társadalom-megszüntetés és természetmegvalósítás-tételezés (mert a termelés olyan, a természetben megmaradó formaváltozásokat is kivált, amelyek nem kerülnek bele a társadalmi anyag körforgásába).

Az ember a társadalmi anyag létrehozása során munkaeszközeivel a természettel szemben nem reformerként, hanem forradalmárként jár el. Azaz, nem az anyag egy készentalált (a Gazdasági-filozófiai kéziratokban: "közvetlen") természeti formáját helyettesíti egy másik, termelt ("közvetett") de szintén természeti formával - hanem új, társadalmi formát tételez rajta.[73]

Ha a termelést nem a természet megszüntetésének hanem csak teremtésének, egyfajta "feltámasztásának" fogjuk fel, akkor a kiképződő társadalmi anyagot vagy annak egy részét "második természet"-nek kell minősítenünk. Innen pedig már csak egy lépés a két, ellentétes létszféra közötti döntő különbséget abban látni, hogy a társadalmi lét "tudatos lét". S ebben a közelítésmódban az ember a termelés során maga is csak mint természeti erő lép fel - akit e tevékenységében más, külső, az "ész csele" által leigázott, de szintén természeti hatalmak segítenek. "A gyakorlati magatartást a természettel szemben általában meghatározza a vágy, amely önző, a szükséglet arra irányul, hogy a természetet hasznunkra fordítsa, elkoptassa, felőrölje, egyszóval, megsemmisítse" - írta Hegel, aki ezt a természet-megszüntetést idealisztikusan, végső soron mint "eszmeiesítést" fogta fel. Ennek megfelelően nála az anyagi értelemben vett termelés mint tisztán természeti folyamat jelenik meg. Az ember "eszének cselével a természeti hatalmak ellen más természeti dolgokat tol előtérbe, ezekkel felőrli ama hatalmakat, s emögött megőrzi és fenntartja magát".[74] Az ember "mint olyan" itt csak eszével van jelen, de nem mint a kifejlődő társadalmi anyagiság alanya. Hasonlóan fogalmazott korábban Fichte is: "Az én tehát állandó harcban áll a természettel, e háború sohasem fejeződhet be, hacsak nem kívánunk istenekké lenni, a természet befolyása azonban egyre gyöngül, és gyöngülnie is kell, miközben az ész uralma egyre hatalmasabbá válik, az észnek az egyik győzelmét a másik után kell aratnia a természet felett."[75] Fichte, Hegelhez hasonlóan, szintén kiemeli az emberi kéz szerepét a természetből való kimunkálódásban.

Az ellentétes elméleti póluson, a csak szemlélődő, naturalista materializmusban a természetiséget leküzdő emberi öntevékenység, a termelés fogalma számára nincs hely - sem anyagi, sem szellemi értelemben. Holbach szerint "a természet helyezi (az ember - H.S., M.A.) útjába a tárgyakat és

eredményeket, melyek őt majd kellemesen, majd kellemetlenül módosítják. A természet adta neki az érzést, mely arra képesíti, hogy válasszon a tárgyak között és a saját fenntartására legalkalmasabb eszközöket használja..."[76]

Feltevésünk szerint talán lehetséges a "történelmi természet" fogalmának egy olyan értelmezése, amely nem közelít sem a materialista, sem az idealista naturalizmushoz, sem pedig a szubjektív idealizmushoz, amely az anyagot a szubjektum, az emberi értelem taktikusan legyőzendő gyakorlóterének tekinti. Egy ilyen értelmezés az anyag önfejlődésének a feltételezésére épül. Eszerint az anyagnak önmagával való egysége nem elvont különbségnélküli azonosság. Az önfejlődésben az anyag ellentétbe kerül, mintegy "meghasonlik" önmagával, saját létmódjával, és mind gazdagabbá, többféle létformát magában foglalóvá lesz. Ismert nagyobb létformáit Hegel - helyesen - lépcsőfokok rendszerének tekinti, amelyben az egyik fok szükségszerűen ered a másikból, s ahol egy adott fok függetlenül létezik az utána következőktől (de ez megfordítva már nem áll). Egy új anyagi létforma kifejlődése során a megelőző létformák együttesen annak ellentéteként tételeződnek. Így lesz a fizikai és kémiai anyag élettelenné a kibontakozó élővel szemben, s nyer természeti minőséget az élettelen és élő anyag a belőlük kifejlődő társadalmival ellentétben. Az anyag természeti minősége tehát - mondjuk - az első kőszerszámmal és alkotójával kezdődik és mind sokoldalúbbá konkretizálódik a termelés fejlődésével. Azaz: a természet nem "örök" és nem "önmaga oka", mint az anyag. A társadalmi anyag kialakulásával a fizikai és biológiai világ potenciális természetté lesz. Ez a magábanvaló, lehetőség szerinti természet, amely az anyagi termelésben válik számunkra-valóvá. Ama potenciális természet tehát az ember számára egyáltalán nem "semmi", hanem ténylegesen inkább az emberi fejlődés kimeríthetetlen lehetőségeinek foglalata.

E megközelítésben a termelés (is) az anyag "önelidegenülésének" sajátos aktusaként határozódik meg, melynek során az anyag legimmanensebb tulajdonságait nyilvánítja meg, és ez épp ezért önmaga visszanyerésének a folyamata is. A termelésben az ember munkaeszközeivel "elkoptatja", "megsemmisíti" magát mint természeti lényt, de nem mint élőlényt. Ehhez hasonlóan, amilyen mértékben az ember domesztikálja az állatvilág egyes tagjait, olyan ütemben szűnnek meg azok természeti lényeknek lenni, de nem szűnnek meg élőlényeknek lenni. Az ember és munkaeszközei által felőrölt, átalakított természeti anyagiság mint <u>társadalmi élettelen- és élővilág</u> létezik tovább. Ezért nem <u>tekinthetjük a természetet az ember és a társadalom anyagi alapzatának</u>, mint azt például Feuerbach teszi[77], hanem az embertől függetlenül létező élettelen- és élővilágot.

Az ember lényegének adekvát felismerése is akkor vált lehetségessé és egyben szüségessé, amikor az évezredeken át fejlődő termelési eszközök és emberi képességek dominánssá váltak az ember biológiai adottságai és természetadta környezete felett. Ekkor jut tudatára annak, hogy ő testi-anyagi mivoltában alapvetően nem "alkalmazkodó", hanem "alkotó" lény, a társadalom anyagi világának alanyi létrehozója. "Az embereket az állatoktól megkülönböztethetjük a tudattal, a vallással, vagy amivel akarjuk. Ők maguk akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor termelni kezdik létfenntartási eszközeiket."[78] - mondja "A német ideológia" ismert szövege. Ettől a ponttól kezdve ismerjük fel egyre határozottabban azt, hogy saját drámáinknak nemcsak szereplői, de szerzői is vagyunk.

Az idézett marxi-engelsi gondolattal összhangban írja Gramsci, hogy "az ember nem egyszerűen azáltal kerül viszonyba a természettel, mert maga is természet, hanem aktív módon, a munka és a technika révén".[79] Az állat szeme, a "biológiai szem" csak élettelen és élő anyagot lát. Az emberivé tett szem már anyagi természetet és társadalmat is lát.

A társadalom és a természet kölcsönös feltételezettségének gondolatán alapuló "történelmi természet" eszméje - melynek lényegét így is összegezhetjük: anyag (élő és élettelen) létezik a társadalomtól függetlenül is, de az anyag természeti minőségére ez nem áll -, úgy tűnik, mentes lehet az anyagi önfejlődés tagadásának tendenciájától, mely a praxis-filozófiában a természet dialektikájának megkérdőjelezéséből következik. (A materialista naturalizmussal való szakítás következtében a társadalmi anyag önmeghatározottságának eszméje nem lehet többé a polgári "ész cselé"-nek az áldozatává.)

Ugyanakkor fel kell vetnünk egy alapvető kérdést az itt feltételezett koncepció kiindulópontjával, a kölcsönös feltételezettség gondolatával kapcsolatban. Nem visszük-e el a relativizmus felé a meghatározottság dialektikáját, ha minden meghatározottságot csak egy másikkal szembeni meghatározottságként fogunk fel? Nem esik-e ki látókörünkből így az önmeghatározottság? Az anyag önmeghatározottsága és önfejlődése egymást feltételezi vagy ugyanaz? Az anyag önmeghatározottsága abszolút, egyes formáinak önmeghatározottsága relatív. Ebből viszont az következik, hogy a fizikai és a biológiai anyag természet-minőséget nem pusztán azáltal kap, hogy belőle kitermelődik a társadalmi anyag. Amiként a fizikai és biológiai anyag sem csak potenciális természet a társadalmi anyag léte előtt, hanem potenciálisan társadalmi is, hiszen belőle keletkezett az utóbbi. Nem válhat ezzé, ha ennek lehetősége nincs benne. Ha két véges létező kölcsönös feltételezettségének gondolata relatív önmeghatározottságuk figyelmen kívül hagyásával történik, akkor elhomályoso-

dik az, hogy mi micsoda és ki kicsoda. A gyermek nem önmagától teszi a nőt és a férfit szülővé, hiszen az utóbbiak hozzák létre az előbbit. Vajon nem feltétele-e a szülők szülői önmeghatározottsága a gyerek létrejöttének? Vagy ennek csak a szülők férfiúi, ill. női önmeghatározottsága az előfeltétele, s szülői minőségük a gyermek megszületése, nevelése során bontakozik ki? E kritikai gondolatsorból inkább az a következtetés adódik, hogy a természet társadalmat szülő önmeghatározottsága összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a természet társadalmi meghatározottsága. A társadalom önmeghatározottsága sohasem érhet fel a túlhatalmú természetig.

Mindezzel együtt is a "történelmi természet" gondolatának lehetősége naturalista és objektív idealista tendenciák nélkül - olyan dialektikus anyagelméleti tendencia, ami további megfontolásokat érdemel. Annál is inkább, mert logikájának egy pontján felmerül az a kérdés is, hogy helyese azt állítani, hogy az ember csak az anyag formáját változtathatja, és anyagot nem teremthet?! Vagy: összeegyeztethető-e az anyag önfejlődésének ténye, elismerése, azzal a Holbach által megfogalmazott tétellel, mely szerint "a létezés mennyiségének összege mindig azonos marad"?[80]

1.3.4

Az idealista ill. materialista naturalizmus polgári eszmevilágának nyomai Marx és Engels műveiben a történelem dialektikus materialista szemléletének megalapozása után már csak egy lerombolt szellemi épület elemei - téglák, amelyeket még nem tisztogattak le az új eszmevilág felépítéséhez. Mint a marxista gondolkodás története mutatja, sajátos jelentősége van a Marx-örökségen belül a dialektikus materializmushoz való átmenetet, a "forradalmi eklektikát" képviselő írásoknak, mindenekelőtt Marx 1844-es "Gazdasági-filozófiai kéziratai"-nak. Kézenfekvő, hogy a polgári szemléletmódok maradványait tudatosan vagy öntudatlanul a marxizmusban felerősítő gondolkodók e mű fölött csatáznak a legintenzívebben. Az eltérő szellemi áramlatok összeütközésének sajátossága az is, hogy ebben - joggal - az egyik főként materializmusára (mint Lukács-kritikáikban Rudas[81] és Gyeborin[82]), a másik pedig a dialektika iránti elkötelezettségére alapoz és hivatkozik.[83] S mint ahogyan szegényesnek tűnik Feuerbach Hegelhez képest, valami hasonló mutatkozik meg, ha például Rudas és Lukács életművét, vagy akárcsak egy-egy írását vetjük össze. E tendenciák ellentéte (ami anyag és természet fogalmi viszonyát illetően, végső soron csak látszólagos, lényegileg mindkét irányvonal, kifejlett alakjában, a dialektikus materializmussal kerül szembe) - mint láttuk - megjelenik abban a kérdésben is, hogy miként

értékelhető Feuerbach és Hegel hatása a marxi-engelsi életműre. A materialista naturalizmushoz közelítő áramlat Feuerbachot szükségképpen túlértékeli,[84] az idealisztikus pedig, harcolva ez ellen, igyekszik őt háttérbe szorítani.[85] Alapjában véve a fentebbi motívumok hatják át és mozgatják megítélésünk szerint a "fiatal és érett Marx", a "filozófus és közgazdász Marx", valamint - bizonyos kérdésekben - a Marx és Engels közötti nézetkülönbségekről konstruált több évtizedes vitákat is.

Valószínűleg nincs marxista, aki valamilyen értelemben ne értene egyet Lukács György ismert tézisével: "Vissza Marxhoz és előre a mai problémákhoz!"

Vissza - de a naturalista anyagszemlélet kritikáját megalapozó Marxhoz!

2. TÁRSADALMI LÉT

2.1 A társadalmi anyagról általában

2.1.1

A történelmi fejlődés során természet és társadalom ellentmondásos egysége mind sokoldalúbbá és gazdagabbá lesz. Ez a konkretizálódási folyamat teremti meg a lehetőségét és szükségességét a társadalmi (és természeti) anyag "mint olyan" fogalmi megragadásának. E kategóriák az iparosodott kor (szellemi) termékei.

A társadalom anyagisága az egyes, konkrét társadalmi-anyagi létezőktől és azok tulajdonságaitól elkülönítve csak a gondolkodásban létezik, ezért "mint olyan" nem is érzékelhető. Ennek alapján azonban nem állíthatjuk azt, hogy "A társadalom mint olyan - tiszta absztrakció"[1], vagy hogy csak az egyén egyedül a közvetlenül társadalmi létező[2].

A Marx és Engels által felfedezett társadalmi anyag sajátos attributumainak elmélete meghatározásában és leírásában a történelmi materializmus mindinkább előrehalad. Bizonyos attributumokat, (mint a társadalmi anyag dialektikus jellege, alanyisága, viszonybelisége, tér- és időbelisége) már a kezdetektől fogva fel- és elismert. Úgy tűnik, hogy ez a feladat még nincs teljesen megoldva - mintha több, az anyagra általánosságban jellemzőnek tekintett tulajdonságot még ma sem tartanánk igazán érvényesnek az anyag társadalmi létformájára.

A társadalom anyaga a termelés során jön létre, amelyet csak a naturalista materializmus hagyományaihoz kötődve foghatunk fel a természetben lezajló anyagcsereként.

Az élettelen és élő közötti kapcsolatban az élő ugyan módosítja az élettelent, de ez nála melléktermék, másodlagos hatás (bármilyen fontos is lehet az élővilág egészének további sorsa szempontjából, mint például a növények hatása a Föld légkörének kémiai összetételére). Az élőlény fennmaradása és nembeli továbbfejlődése mint közismert alkalmazkodóképességén múlik. Az ún. rovarállamok is tagjaik különböző biológiai adottságain alapulnak.[3]

Az alkalmazkodás az embernél is, mint antropológiai lénynél jelen van. Ennek jelentősége a termelő tevékenység kibontakozásával a létfenntartás szempontjából egyre inkább elhalványul (de nem szünteti meg teljesen - lásd például a modern kor újabb népbetegségeit, illetve a társadalom ezzel szemben kifejlesztett ellenállóképességét). Ha az ember az általa létrehozott társadalmi-anyagi világ valamely darabját

már elhasználta, egyre kevésbé engedi vissza a természetnek. A hulladékot is újra-feldolgozza, ismét bevonva azt a társadalmi anyagi világ belső körforgásába, anyagcseréjébe. Ez az, amit "zárt termelési rendszer"-nek neveznek. Így viszont a természet és a társadalom közötti anyagáramlás egyre korlátozottabb értelemben fogható fel az anyag-"csere" értelmében (az elhasznált termékek visszaengedése a preindusztriális termelésben még inkább jellemző volt).

A termelés az emberi szükségletek kielégítésére irányul. Az anyagi szükségletet mint az ember számára nem-megfelelő természeti anyag meglétét, ill. a megkívánt társadalmi anyag hiányát is meghatározhatjuk. "Az emberi tárgyak - állapítja meg Marx - nem a természeti tárgyak, ahogyan közvetlenül kínálkoznak, sem pedig az emberi érzék, ahogyan közvetlenül van, ahogyan tárgyilag van, nem emberi érzékiség, emberi tárgyiság. Sem a természet objektíve, - sem a természet szubjektíve nincs meg közvetlenül az emberi lény számára adekvát módon."[4] Ebből egyrészt az következik, hogy a levegő iránti szükséglet (ha csak nem a Holdon vagy a tenger alatt vagyunk) nem specifikusan emberi, hanem állati szükséglet. Az ember emberi szükségletének tárgya csak termelt tárgy, munkatermék lehet. Ha a munka eredménye haszontalan tárgy, akkor a munkavégző csak természetreformálást végzett, de nem termelt. Ha a munkatermék haszontalan, akkor a benne foglalt munka is haszontalan, nem számít munkának és "nem képez értéket".[5]

2.1.2

Azoknak a legáltalánosabb attributumoknak, amelyeket - jelenlegi ismereteink szerint - az anyagra mint olyanra jellemzőeknek tekinthetünk, érvényeseknek kell lenniük az anyag társadalmi létformájára is. Ezek mindenekelőtt a mozgás, a tér- és időbeliség, valamint a dologi- és viszonymeghatározottság.

A termelés során a társadalmi anyag élő és élettelen elemei egyaránt mozgásban vannak. A természeti világ mozgásai, becsatlakozva a társadalmi anyag újratermelési folyamatába, társadalmi mozgásokká alakulnak át.

A társadalomnak éppúgy, mint az élő vagy a szervetlen anyagnak, saját különös tér- és időmeghatározottságai vannak. A társadalmi tér és idő nem a társadalmi-anyagi mozgástól és dolgoktól elvonatkoztatva létezik, hanem azok általános minőségeként, viszonyaként, egymáson-kívüliségeként és egymásutániságaként. A társadalmi időre is érvényes az, hogy nem "valami tartályféle, ahol minden mint egy folyamatba van ágyazva, amely folyik, s mindent magával sodor és elnyel".[6] A társadalmi tér és idő egyaránt mérhető, és mindkettőnek számtalan különös történelmi alakja és mércéje van (amelyek kezdetben még inkább kötődnek a készentalált termé-

szeti tér- és időformákhoz). A legáltalánosabb társadalmi idő az emberi történelemnek az "időszámítással" mért ideje. De a társadalmi időformák körébe tartozik egy munkadarab elkészítésének normaóra-szükséglete vagy a házassági évforduló. Marx "A tőké"-ben a termelők és eszközeik együttműködésében kiképződő "termelési mező"-ről ír[7], Lukács György pedig az emberi tudattól, az esztétikai tételezéstől független, valóságos esztétikai térről[8]. Folytathatjuk a felsorolást a gyermekjátszótérrel, a futballpályával stb. Tekintsük a következő gondolatot: a szocializmusban "a felhalmozási tevékenység ... nem társadalmi meghatározottságát tekintve, hanem idődimenzióiban különül el a személyes jövedelmek gyarapításától.[9] Az itt említett gazdasági idődimenziók a szocializmusban sem lehetnek nem-társadalmi (azaz: természeti) jellegűek.

Megkockáztatjuk azt a hipotézist, hogy a társadalmi anyagot a térbeli terjeszkedés jellemzi (legalábbis az eddigi történelmi mozgás tapasztalatai szerint). Az idővel és a térrel való takarékosság egyúttal idő- és térnyerést jelent az újabb termelésre, a társadalmi anyagi világ további gazdagítására. A társadalmi anyagiságnak ez az - úgy tűnik, immanens - sajátossága így tükröződik vissza egy tőkés gyártulajdonos - Henry Ford - gondolataiban: "Ha 12 000 alkalmazottnál naponként megtakarítunk 10 lépést, ezzel 80 kilométeres út- és erőmegtakarítást érünk el... A gépek sűrűn egymás mellett állanak és nálunk négyszögméterenként jóval több gép áll, mint a világ bármelyik gyárában, mert minden helypazarlás a termelési költségek szükségtelen emelését jelenti."[10]

2.2 Dologi és viszonymeghatározottságok a társadalomban

2.2.1

Azt, hogy a létező dolgok egymással viszonyban vannak, illetve egymáshoz kölcsönösen viszonyulnak, az anyag általános attributumának tekintjük, s így a természeti és társadalmi anyagiságra nézve egyaránt érvényesnek vesszük. A társadalom dologi világa többféleképpen osztható fel. Ha abból indulunk ki, hogy a társadalmi anyag honnan származik, mi az alapja, a legkézenfekvőbb felosztás: élő és élettelen társadalmi dolgok. Ennél lényegibbnek tűnő és a társadalmi anyagiság termelésének sajátosságaihoz jobban kötődő felosztás: alanyi (emberek) és tárgyi (élettelen és élő termelési eszközök) dolgok. Vajon megragadható-e következetesen az emberi differentia specificaja, termelő-természetmegmunkáló képessége, ha a termelési eszközöket nem tekintjük a társadalmi anyagiság elemeinek?

A társadalom, az emberek kölcsönös tevékenységének a termékeként, egyaránt dologi- és viszonyösszesség.

Az emberek, mint társadalmi lények, a tárgyakra nem puszta természetiségükben, természetadta-készentalált alakjukban tartanak igényt. Új, emberi-társadalmi tárgyak megalkotásával el is különülnek a természettől, létrehozva és állandóan újratermelve, fenntartva saját társadalmi-tárgyi világukat. Ezzel egyúttal a maguk testi-alanyi mivoltát is kiformálják, termelt anyagi érzékeikkel, szükségleteikkel, képességeikkel stb. együtt. Marx éppen azt rója fel Feuerbachnak, hogy nem veszi észre az emberi tevékenységnek ezt az új, termelt-társadalmi tárgyiságát (és, hozzátehetjük, alanyiságát sem): "Feuerbach érzéki - a gondolati objektumoktól valóban megkülönböztetett objektumokat akar: de magát az emberi tevékenységet nem fogja fel tárgyi tevékenységnek."[11]

Az emberek új, társadalmi-dologi világuk megalkotásával egyúttal létrehozzák e tárgyi és alanyi elemek egymáshoz való, kölcsönös, termelt viszonyát is. A társadalmi viszonymeghatározottságok létezése mindig feltételez társadalmi-dologi meghatározottságokat is: "viszonyukat egyáltalában csak elgondolni lehet, amikor rögzíteni akarjuk őket, megkülönböztetve szubjektumoktól, amelyek viszonyulnak."[12]

Viszony tehát nincs a viszonyuló dolgok nélkül, és a dolgok egymáshoz való viszonyaikban is meghatározódnak. Marxnak azt a megfogalmazását, mely szerint az ember lényege a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége, úgy értjük, hogy az emberek közötti technikai, gazdasági, politikai, művészi stb. viszonyok ezeknek az embereknek a különböző, termelt anyagi és szellemi tulajdonságaiban rögzítődnek és nyilvánulnak meg, s ezek a tulajdonságaik ugyanakkor viszonyteremtő társadalmi tényezők. "Azt mondhatjuk - írja Gramsci -, hogy mindenkioly mértékben módosítja és változtatja meg önmagát, amilyen mértékben módosítja és megváltoztatja azon viszonyok egész komplexumát, amelyeknek ő az összecsomósodási pontja."[13] Ehhez hozzátehetjük: a "viszonyok egész komplexumának" megváltoztatása pedig feltételezi az ember saját alanyi tulajdonságainak és társadalmi-tárgyi világának a megváltoztatását.

A társadalmi anyagi lét tehát dologi és viszonymeghatározottságok dialektikus egységét foglalja magában. Nem redukálható sem egyfajta, dologiatlanul felfogott viszonyösszességre, sem az élő egyének összességére. Az élő egyének, a maguk társadalmilag kiformálódó testi alanyiságával és a(z élő és élettelen) termelési eszközök a társadalom anyagi életének a természettől különböző konstituáló elemei. Az egyének közötti termelt kapcsolatok mindig feltételeznek tárgyi közvetítést (legyen az egy munkapad vagy a fodrász ollója), és a termelési eszközök viszonybalépése sem képzelhető reálisan el a termelés alanyainak közvetítő tevékenysége nélkül (a gépek, legalábbis egyelőre, nem mo-

zognak az ember, az "első mozgató" nélkül). Ha csak az alanyi oldalt, az embereket tekintjük a társadalmiság dologi elemeinek, "hordozóinak", ezzel úgy tűnik, hogy az embert végső soron antropológiai-alkalmazkodó lénnyé minősítjük vissza.

2.2.2

Az a felfogás, amely a társadalmat csak mint az emberek közötti viszonyok összességét ragadja meg, a klasszikus német filozófiában alakult ki. Itt, amennyiben elismerik az emberi tudattól függetlenül létező természet objektív (és "látszat"-) létét, azt dologinak, tárgyinak tekintik. A dologiság a természeti világ kizárólagos attributuma - s ezzel szemben a társadalom csak szellemi viszonyokból áll. Ezt a felfogást fordítja meg materialista szellemben Marx, és tudatosítja: az emberek közötti szellemi viszonyok csak anyagi viszonyaik, termelési viszonyaik visszatükröződései az emberi fejben. Ez a döntő lépés a társadalmi anyagi lét felismerésében. A történelmi materializmus megalapítóinak életművében a társadalom dologi világa még nem kapta meg a termelési viszonyokéval azonos rangú helyet - bár számos, úttörő jellegű gondolatot fogalmaztak meg e tekintetben is. (Máskülönben pl. lehetetlen lett volna az a jelentős, s az 1923-as elidegenedés-koncepcióját megdöntő hatás, amelyet a Gazdasági-filozófiai kéziratok olvasása gyakorolt Lukács Györgyre).

Fichténél és Hegelnél egyaránt megvan az a gondolat, hogy a társadalom nem más, mint az egyének közötti (szellemi) viszonyok összessége. "Társadalomnak - írja Fichte - az eszes lények egymás közötti kapcsolatát nevezem"[14] "Az egyének mint önálló személyek egymásra való vonatkozásainak viszonylagos totalitása - állítja Hegel - egy formális általánosságban - a polgári társadalom."[15] Az egyes emberről Hegel a következőket írja: "Egy egyén konkrét létéhez tartoznak összes alapvető érdekei, a lényeges és különös empirikus viszonyok, más emberekhez és a világhoz általában. Ez a totalitás alkotja az ő valóságát olyképpen, hogy immanens benne, s előbb géniuszának neveztük."[16] És: "... személyiségem létezése más személyek létében, a rájuk való vonatkozásomban s az általuk való elismertetésben van, amely kölcsönös."[17] Vessük össze ezekkel a gondolatokkal Marx következő definícióját: "A társadalom nem egyénekből áll, hanem az összegét fejezi ki azoknak a vonatkozásoknak, viszonyoknak, amelyekben ezek az egyének állnak egymással."[18] Kitűnik mindebből, hogy Marx itt a klasszikus német filozófia korlátozott társadalomfelfogását "fordította meg" - de úgy, hogy nem szüntette meg annak viszony-centrikus jellegét.

Hegelnél a tárgyiság-dologiság az "eszme máslétének", a természeti-anyagi világnak az attributuma. A szellem önelidegenülésének visszavétele ezért, nagyon leegyszerűsítve, úgy is felfogható, mint átmenet a természeti-anyagi dolgok világából a társadalmi-szellemi viszonyok világába. Azt, hogy Hegelnek ez az álláspontja mennyire messzeható, mutatja például az a másfél évszázaddal később, Ujemov által írt könyv,[19] amelyben a szerző a dolog-viszony dialektikát csak általában az anyagra, illetve különösen a természetre nézve tárgyalja - de fel sem merül az, hogy vajon a társadalmi-anyagi világra nézve is érvényes-e ez a dialektika?

Hibásnak tartjuk azonban mindebből ezt a következtetést levonni: "Marx átvette a német filozófiának mély szempontját, hogy a társadalom vonatkozások egésze, de nem a valóságban nem szereplő észlények társadalmából akarta levezetni a meglévő társadalmat, hanem amint szakadatlanul hangsúlyozza, az ismert társadalmak, elsősorban és mindenek felett a kapitalista társadalom vizsgálatában alkalmazza a totalitás szempontját."[20] Ezt a következtetést, még erősen az objektív idealizmus hatása alatt álló Fogarasi vonja le a 20-as évek elején. Helytelen és jogosulatlan Marx alapvető filozófiai tettét a vizsgált kérdésben csak a "megfordításra", a fichtei társadalomdefiníció materialista értelmezésére korlátozni. Mert bár kétségtelenül domináns nála (a "filozófus és a közgazdász", a "fiatal és érett" Marxnál egyaránt) az a gondolat, hogy a munkatermék mint használati tárgy csak "átalakított természet", és a társadalmi anyagiság jellegzetes attributuma nem a dolog-, hanem a viszonybeliségben keresendő - a társadalmi dolgok világának megragadása irányába már 1844-ben megtette az első lépést a hegeli elidegenülés = eltárgyiasulás gondolat kritikájával.[20]

2.2.3

A marxista társadalom-elméletben mindmáig uralkodó mozzanat a társadalmi anyagiságnak viszonyok összességeként való felfogása, a termelési (olykor = gazdasági) viszonyokra való redukálása. Ezt a mozzanatot a marxizmusban mind a naturalizáló, mind az idealisztikus irányultságú tendencia képviselői kizárólagossá kívánták tenni (lásd például Sztálin fellépését a Marr-vitában ill. Lukács "Történelem és osztálytudat"-át.). Ezek a törekvések következetesen végigvíve, végső soron a társadalmi lét érzéki anyagiságának tudatbeli elsikkadásához vezetnek (éppúgy, mint Feuerbachnál és Hegelnél). A társadalom anyagi világa, viszonyuló dologiságok híján, megfoghatatlanná, érzékileg érzékfelettivé válik. Ez a tendencia jól nyomon követhető Lukács Györgynek a "messianisztikus szektarianizmus" jegyében fogant eldologiasodás-koncepciójában, amelyben az elidegenülés leküzdése azonosul az emberek felett uralkodó természeti-társadalmi dologiság viszonyokká, ill. folyamatokká való (szellemi) átváltoztatásával.

Ennek az álláspontnak a tarthatatlansága nemcsak Lukács, de a parxis-filozófia későbbi képviselői számára is nyilvánvaló lett. Mégis úgy tűnik, hogy a marxizmus naturalizáló, ill. idealisztikus interpretációjának talajáról nem lehet igazán következetesen kapcsolódni a hegeli elidegenülés-koncepciót bíráló marxi gondolatokhoz. Ezt mutatja az idős Lukács elidegenedés-felfogása[21], melynek szubjektivista alappilléreit tanítványai is bírálták[22].

Sztálin azzal, hogy a társadalom alapját a "gazdasági renddel" azonosította[23] - elhalványította a társadalmi anyag érzéki dologiságát, így a termelőerőket is, amennyiben azok nyilvánvalóan dologi jellegűek is. Ebből következhet az a nézet, hogy az egyedül érzékelhető társadalmi tárgyiság csak a pénz, ami viszont mint ilyen különös, és egyben elmúló gazdasági-dologi alakként jöhet számításba.

Ez az eredmény adódik, de már tudatosan végiggondolva, Lukács György 1923-as könyvében. Az embert minden (társadalmi) dolog mértékének nevezve, a következőket írja: "A gazdaságtan módszertani problémája: a fetisizált dologi formák emberek között lejátszódó és közöttük való, konkrét viszonyokban objektiválódó folyamatokban való feloldása, a feloldhatatlanul fetisizált formáknak az elsődleges emberi viszonyok formáiból való levezetése teremti meg ehhez egyidejűleg a kategóriális és történeti alapot."[24] Ez a felfogás csak a proletariátus osztálytudatának a szellemi-gyakorlati tetteként, az eldologiasodás valóságán való átlátás eredményeként jöhet létre[25].

Ennek folytán "a társadalmi történés objektumainak mereven dologi léte mint puszta látszat kell hogy lelepleződjön... hogy tehát a dolgok folyamatokban feloldott mozzanatoknak kell, hogy bizonyulhassanak..."[26] Ezzel szűnik meg a múlt, a tőke, a dolog uralma a jelen, az elevenség, a folyamatszerű munka fölött.[27]

Az eldologiasodás anyagi jelenségének, emeli ki Lukács, egy eldologiasodott tudatforma felel meg. Az ezt tudományosan képviselő polgári politikai gazdaságtan marxi kritikájának lényege, módszertani alapelve is a gazdasági dolgoknak "emberek közötti folyamatszerűen alakuló, konkrént viszonyokká való visszaalakítása."[28] Eme dialektikus alapelv háttérbe szorítása miatt (is) bírálja Lukács - akárcsak később Ágh[29] - a II. Internacionálé teoretikusainak "dologias" materializmusát.

Nem esik-e egybe e Lukácsi gondolatokkal Sztálinnak a marxista gazdaságelmélet tárgyára vonatkozó meghatározása: "A politikai gazdaságtan tárgya: az emberek termelési, gazdasági viszonyai."? (Igaz, Sztálin azt is mondja, hogy a politikai gazdaságtan tanulmányozza "... az anyagi javak társadalmi termelésének és elosztásának törvényeit az emberi társadalom <u>különböző</u> fejlődési <u>fokain</u>."[30])

A társadalom (anyagi) létezését tehát nézetünk szerint nem ragadja meg teljességgel Heller Ágnes olyan definíciója, amely szerint "a társadalmi lét mint különálló létszféra tiszta reláció, lényege a relációk intenzív és extenzív végtelenségének összessége."[31] A társadalmi anyagiság dialektikus materialista elméletének kidolgozását azoknak a marxi, már hivatkozott gondolatoknak az alapján látjuk helyesnek folytatni, amelyek szerint egy emberi tárgyakkal nem bíró ember nem-lény, képtelen lény.[32] S a politikai gazdaságtan tárgyának engelsi meghatározása is tartalmaz egy, talán még nem a jelentőségének megfelelően méltányolt kiegészítést a fentebbi felfogásokhoz képest: "a gazdaságtan nem dolgokkal foglalkozik, hanem személyek és végső fokon osztályok közötti viszonyokkal, ezek a viszonyok azonban mindig dolgokhoz vannak kötve és dolgokként jelennek meg."[33] És itt Engels arról ír, hogy ezt az összefüggést Marx fedezte fel! A marxista elmélet történetének tényei azt is mutatják, hogy ha a társadalmi anyag bizonyos attributumait (mozgás, viszonybeliség) a dologiság rovására előtérbe toljuk, ez tendenciájában a történelem dialektikus materialista szemléletének gyengüléséhez, kifejlett alakjában pedig háttérbe szorulásához vezet.

"A világ úgy, ahogyan az érzékelő tudatban megjelenik, viszonyok és mozgások világa" - írja Séve[34]. A közgondolkodás dologias-eldologiasodott látásmódjával szemben Séve szerint dialektikusan gondolkodni annyi, hogy belátjuk: "minden dolog maga is viszony. Megalkotni a konkrét tárgy konkrét logikáját? Meg lehet csinálni, amikor végre világosan kialakult a lényeg dialektikus materialista felfogása: a lényeg mint történelmi fejlődésben lévő anyagi viszonyok összessége."[35] Ennek megfelelően Séve-nél a társadalmi létben is, végső soron, minden viszonyokból áll, azokra vezetődik vissza.[36]

A társadalmi anyagi lét dialektikus materialista szemléletmódjának továbbfejlesztése érdekében tett jelentős lépések közé tartozik mindenekelőtt annak határozott lerögzítése, hogy az eldologiasodás és az elidegenedés nem azonos kategóriák (amely a marxizmus hegeli szellemben való interpretációjának kritikájaként és önkritikájaként született meg).[37] A társadalmat csak viszony-összességként, az embert csak a termelési viszonyok "tartópilléreként" kezelő felfogás nem-kielégítő voltára is történnek utalások.[38] Megtörténik a termelőerőknek mint "tartalomnak" - bár még nem mint dologiságoknak is - a visszavétele a társadalom anyagi alapjába.[39] Különösen érdekesen töpreng dologiság-viszonybeliség-társadalmiság összefüggésein Fogarasi[40], aki a 20-as évek elején, mint ismeretes, még a lukácsi eldologiasodás-koncepció feltétlen híve volt.

Nem térünk ki itt részletesebben arra a megközelítésre, amely a társadalom vizsgálatánál a mozgást mint attributumot helyezi túlságosan előtérbe, az embert például mint egy sa-

játos tevékenység, a praxis létezését határozva meg,[41] s nem vizsgáljuk e felfogásnak a klasszikus német filozófia gondolatvilágával való összefüggését sem.

Úgy véljük, a társadalmiságnak ez a leszűkített megközelítése mutatkozik meg bizonyos fokig abban is, amikor Marx és Engels kommunizmus-felfogását interpretálva elsősorban azt emelik ki, hogy szemükben a kommunizmus nem állapot, amelyet létre kell hozni, hanem a mai állapotot megszüntető mozgalom.

"A német ideológia" ismert gondolatának[42] kritikai éle nem ama megközelítés ellen irányult, amely a kommunizmust állapotnak is tekinti - hanem a "normatív", a nem a valóságos anyagi előfeltételekből kiinduló kommunizmus-felfogások ellen. Ez tűnik ki a néhány oldallal későbbi gondolatból is: "Éppen az a fennálló, amelyet a kommunizmus teremt, a valódi bázis ahhoz, hogy lehetetlenné tegyen minden, az egyénektől függetlenül fennállót, amennyiben ez a fennálló mégis nem egyéb, mint maguk az egyének eddigi érintkezésének terméke."[43]

2.3 Alanyi és tárgyi társadalmi dolgok

2.3.1

Az ember, mint a társadalom dologi világának alanya (szubjektuma), nem azonos az antropológiailag vett egyeddel, a "hús-vér" élőlénnyel. Utóbbi csak az emberi egyén élővilágbeli bázisa.

Az ember a társadalom anyagi világának alanyi középpontja, de nem e világ teljessége. Ebben az anyagi valóságban ő a leglényegesebb, mert ő alkotja önmagát és e valóság tárgyi elemeit: a társadalmi objektumokat, a termelési eszközöket. Másfelől viszont az, hogy az ember mekkora szerepet játszik önmagának és a többi elemnek (nemcsak a tárgyaknak, de a társadalmi-anyagi viszonyoknak is) az alkotásában, az utóbbiak állapotától is függ. Ezek adottságai is meghatározzák azt, hogy az ember mivé alakítja önmagát és a társadalmi anyagiság más elemét. Így értelmezhetjük Marxnak azt a gondolatát, hogy az emberek nemcsak saját drámájuk szerzői, de szereplői is egyben.

Az ember számára anyagilag a természet mint tevékenységének lényegi tárgya általában nincs közvetlenül adva. Csak a munkaeszközök közvetítésével érinti meg emberileg a természetet. Nem lenne helyes azt feltételeznünk, hogy "eredetileg" az ember, mint a társadalmi anyagiság kizárólagos képviselője, puszta kézzel ragadta meg a természetet - s miután így elkészítette első munkaeszközeit, később már ezek segítségével munkálta meg a természeti anyagot, újabb munka-

eszközöket alkotva stb. Ebben a felfogásban az első munkaeszköz csak mint az ember által "humanizált természet", mint az emberrel végső soron nem azonos társadalmi minőségű valami jelenhet meg (az összes, további termelési eszközzel együtt). Ezzel szemben elgondolkodtató, hogy kiemeli: az ember első társadalmi tetteihez természetadta, nem-termelt munkaeszközt használt, "... mint ahogy a munkafolyamat eredetileg csak az ember és a közreműködése nélkül meglevő föld között folyt le, mindmáig részt vesznek benne olyan termelési eszközök is, amelyek, természettől fogva meglévén, nem egyesülései természeti anyagnak és emberi munkának."44

Az anyag önfejlődése során a természettel a társadalmi ember és a társadalmi munkaeszköz egyszerre és együtt fordul szembe. Az ezt közvetlenül megelőző fokon az eszköz még nem munkaeszköz és az ember ezt használó állat-ősét még nem művelte a munkaeszköz emberré. Személygépkocsinak lenni épp annyira tisztán társadalmi minőség, mint ahogyan krokodilnak lenni tisztán biológiai. Amivel az ember állat-őse eszközével szembefordul, az nemcsak a rajta kívül lévő természeti világ, melyből majd munkaeszközeit nyeri, hanem saját készentalált adottságai is - melyekből az élő és élettelen munkaeszközök a társadalom szubjektumát vele magából kimű-veltetik. Innen kiindulva lesz minden termelt termelési eszköz társadalmi tárgy, és alkotója a társadalom anyagi létének alanya.

2.3.2

A társadalom anyagi dologisága sohasem lehet alanytalan (személytelen) vagy tárgy- (termelési eszköz-) nélküli.

Az ember nemcsak élőlény, "természeti" személy, és nemcsak állampolgár vagy jogi személyiség, de - és elsődlegesen - anyagi társadalmi lény is, aki a természethez és más egyénekhez anyagilag általában a termelési eszközök közvetítésével viszonyul. Az egyének különös anyagi közösségei - a vállalat, az osztály, a család, az egyházközösség stb. - az empirikus egyének kölcsönös viszonyulásaiban, együttműködéseiben léteznek, s ezen egyének közös tulajdonságaiban öltenek testet. E közösségeket ezért csak a képzeletben lehet az empirikus személyektől elválasztani, és önálló lénnyé emelni. Az egyének ezekben a különös közösségekben különös alanyi minőségeik szerint - a példánál maradva: mint vállalati dolgozók, osztályegyének, családtagok ill. hívők - tevékenykednek. Az ember részben épp azáltal lesz sokoldalú, különböző társadalmi minőségeket magában összefoglaló lénnyé, absztrakciók totalitásává, mert számos egymástól megkülönböztetett közösségben tevékenykedik.

Bizonyos tekintetben különös közösségeket alkotnak a munkaeszközök is - mint ilyen tárgyi "közösségnek" elemei vannak pl. egy-egy munkatermék előállításának folyamatában

összekapcsolódva. A modern gyár is egy sajátos termelési eszköz-komplexumnak tekinthető. A munkaeszközök egymáshoz-kapcsolódását pedig az alanyi oldal, az egyének közvetítik.

Az alanyi és tárgyi dologiságok eloszlása a társadalom anyagi létében többnyire nem egyenletes. "Halmazállapotuk" eleinte ritkább, később sűrűsödnek, helyenként felváltva érvényesül hol ez, hol az a tendencia.

"Amint az árutermelő társadalom egyre jobban és jobban kifejlődik - mutat rá Fogarasi -, egyre személytelenebbé válnak az emberi viszonyok is. Az árucserével kapcsolatban kialakulnak a jogviszonyok, s a személyek itt egymás számára csak mint áruk képviselői, tulajdonjogi hordozói szerepelnek. A fejlődés folyamán az emberi személyek ökonómiai karaktermaszkot, álcarcot öltenek, csak a gazdasági viszonyok megszemélyesítései lesznek."[45] Tulajdonképpen sohasem valamiféle elszigetelten gazdálkodó egyének, hanem az osztályok a termelés igazi szubjektumai. Ezekben a gondolatokban a relációnista társadalomfelfogás egy lényeges, messzeható illúziója lelhető fel.

Vajon hogyan értendő az, hogy az emberi viszonyok "elszemélytelenednek" - ha az emberben mint személyben épp a más személyekhez (és a termelési eszközökhöz) való emberi viszonyok alanyiasulnak? Úgy, hogy - mint itt Fogarasinál - az "eldologiasodott" árutermelő társadalomban az ember mint anyagi személy végső soron eltűnik, s csak az áruk "tulajdonjogi hordozójaként," tehát szellemi lényként létezik? Aki csak "megszemélyesíti" áruját annak gazdasági viszonyaiban? S vajon ugyanerről az értelmezésről van-e szó Marx következő gondolataiban: "A tőkés és a földtulajdonos alakját semmiképpen sem festem rózsás színben. De személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és érdekek hordozói. Álláspontom, amely a társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként fogja fel, bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyént olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke marad, bármennyire föléjük emelkedik is szubjektíve."[46]

Marxnál azonban az a gondolat, hogy a "tőkés csak megszemélyesített tőke", semmiképpen sem jelenti a tőkés termelés anyagi elszemélytelenedését: "Ez nem úgy értendő - mintha például a járadékos, a tőkés stb. nem volnának személyek többé, hanem úgy, hogy személyiségüket egészen határozott osztályviszonyok szabják és határozzák meg..."[47] "A tőke - írja Marx egy másik művében - szükségképpen egyszersmind tőkés-, és egyes szocialistáknak az a gondolata, hogy a tőkére szükségünk van, de a tőkésekre nem, teljességgel hibás. A tőke fogalmában tételezve van az, hogy a munka objektív feltételei - s ezek a saját termékei - a munkával szemben személyiségre tesznek szert..."[48]

Az ember, amennyiben pl. árutulajdonos, semmiképpen sem "személytelen lény" - mivel ez épp az ő különös, gazdasági minősége, anyagi-gazdasági személyisége. S ez sem esik egybe szellemi, jogi személyiségével.

Képzelt, jogi személy az árutermelésben egy alanyi közösség, vagy a termelési eszközök egy adott köre is lehet. A részvénytársaság például "nem-természetes személy", de "jogi személyiséggel felruházott vagyontömeg"[49]. Anyagi értelemben azonban az árugazdaság valóságos alanyai is csak a meghatározott gazdasági minőségekben fellépő egyének lehetnek. Mindezek alapján jogosnak tűnik az a megjegyzés, amelyet Garaudy Marx fentebb idézett gondolataihoz fűz: "Marx tehát óvakodik attól, hogy feloldja az egyént az osztályviszonyokban, hogy az egyénből a termelési viszonyok által dróton rángatott bábut csináljon"[50].

Nem közelítünk-e az "alanytalan" társadalomfelfogáshoz akkor is, ha a szocialista gazdaság "szereplőit", feltehetően anyagi értelemben, így ragadjuk meg: "a gazdasági élet színpadán három főszereplő jelenik meg: a háztartások, a vállalatok és a szocialista állam"?[51] Nem homályosul-e bizonyos mértékig így el az az empirikus tény, hogy a szocialista gazdaságnak is az egyes egyének az anyagi alanyai - családtagi, vállalati dolgozói és állampolgár-köztulajdonosi tulajdonságaikkal. Az egyének különböző gazdasági minőségei - melyekből különösen anyagi-gazdasági személyiségeik összeállnak - más-más anyagi viszonyokban, közösségekben nyilvánulnak meg, tárulnak fel?

Azt a gondolatot, hogy a társadalom különös alanyi közösségei az empirikus egyének különös-közös minőségei révén, azokban alanyiasulva léteznek, már Feuerbachnál megtalálhatjuk. "A spekulatív filozófia elméletileg rögzítette az ember lényegi minőségeinek az embertől való ... elkülönítését, és ezáltal merőben elvont minőségeket istenített, mint önálló lényeket." A jogviszonyokat, a családot, a polgári társadalmat stb. tekintve "valójában mindig egy és ugyanazon lényről, az emberről van szó, ha a polgárt, az alattvalót, a családtagot, a személyt emlegetik, csak más értelemben, más minőségben."[52]

Tekintsük a következő tételt: "A marxizmus-leninizmus elvei szerint az egyéni érdekeket alá kell rendelni a párt érdekeinek, a részérdekeket az egész érdekeinek", s ha az egyén érdeke a pártéval összeütközésbe kerül, az előbbinek képesnek kell lennie arra, hogy "a legcsekélyebb tétovázás és vonakodás nélkül alávesse és feláldozza egyéni érdekét a párt érdekeinek."[53] Itt az egyéntől valójában azt követeli, hogy párttagi minőségének vesse alá más - termelői, családtagi stb. - minőségét, másként megfogalmazva: hogy a pártközösségnek legyen domináns szerepe az empirikus egyének más közösségei felett. Ezt azonban a szerző idealisztikus módon fogalmazza meg, mint az egyén alávetését a tőle elvált, s önálló lénnyé emelt közösségnek. Általános érvénnyel bírálja ezt a (polgári) megközelítésmódot Davidov: "Tehát az egyént a társadalommal szembeállítani ugyanaz, mint szembeállítani létezési módjának egyik oldalát ugyanazon létezési mód másik oldalával. Így "a személyiség és a

társadalom" problémájában eltorzított alakban másik probléma rejtőzik: hogyan és miért "válik ketté" egy és ugyanazon egyén létezési módja, és miért kerül e mód "két oldala" egymással ellenséges viszonyba?"[54] Nem oszthatjuk ugyanazt a nézetet, hogy a társadalom az egyén egyik létezési módja, de eltekintve ettől, azok a megfogalmazások,hogy az ember - az árutermelésben vagy a futószalag mellett - "elszemélytelenedik", "elembertelenedik", nem a társadalmi anyagiság" elalanytalanodására", hanem - pontatlanul - valami más különös anyagi jelenségre utalnak.

2.4 Az anyagi és az eszmei dialektikája a társadalmi létben

2.4.1

A társadalmi anyagi lét egyik megkülönböztető sajátossága, hogy alanyi eleme gondolkodik. A társadalmi lét nemcsak anyagi, de szellemi realitás is.

A társadalom szellemi élete nem egyszerű leképezése, visszatükrözése az anyagi történéseknek. Közvetlenül dominánsan ugyan az emberi kéz és eszközei vezérlik a gondolkodást (s az utóbbi ezért és ennyiben visszatükrözés), de visszahatás is érvényesül. A társadalmi anyagi lét mozgása szempontjából egyáltalán nem közömbös, hogy az emberek miként gondolkodnak. Az emberi tudat a kéz közvetítésével hatékony alakítója is a társadalom anyagi világának.

Az anyagnak a társadalmi anyagtól független létezési formái a tudattól is abszolút függetlenül léteznek. A társadalmi anyagiság függetlensége az emberi tudattól már viszonylagos jellegű.[55] Azaz, bár közvetlenül független a tudattól, közvetetten - az emberi kézen keresztül, a "visszahatás" értelmében - függ is tőle.

Elemzésünk ezen a ponton lép túl az anyagelmélet tárgykörén, és terjed ki a tudatra is mint eszmei létezőre, s a társadalmi lét anyagi és eszmei oldalának kölcsönhatására.

A tudat létszerűségével kapcsolatban a marxista filozófiában többféle, tagadó és megengedő megközelítés alakult ki.[56] Mi azt az álláspontot fogadjuk el, mely szerint a materialista monizmus nem abban áll, hogy tagadjuk a tudat eszmei létezését, hanem abban, hogy azt nem egy szellemi lénytől vagy önmagától valónak tekintjük: az emberi agy termékének, a társadalmi anyagi lét által meghatározottnak és azzal szemben másodlagosnak vesszük.

Egyúttal azonban olyannak is, amely viszonylagos önállósággal hat az öndeterminált anyagi létre, s ezért maga is működő, alkotó és hatékony lét. "Ha igaz, hogy minden filozófia egy társadalom kifejeződése - hangoztatja Gramsci -, akkor vissza kell hatnia a társadalomra, bizonyos - pozitív

és negatív - hatásokat kell előidéznie; éppen e visszahatás mértéke minősíti történelmi horderejét."[57] Tulajdonképpen ebből következik anyag és tudat ismeret- illetve lételméleti viszonyának a megkülönböztetése. Ha a visszatükrözés folyamatában kialakított ismeret mindig pontosan egybeesne tárgyával, az kizárná a tudat viszonylagos, lételméleti értelemben vett önállóságának a lehetőségét. A tudat nem termelhetne bizonyos fokig mást, mint ami anyagilag van. De - amint Lenin is megjegyzi - már "a legegyszerűbb általánosításban, a legelemibb általános eszmében (az "asztal" általában) is van egy darabka képzelet."[58] A szellemi termék ismeretelméletileg lehet igaz vagy hamis, lételméletileg pedig hatékony vagy haszontalan.

E megkülönböztetés alapján látható be például az, hogy a hamis tudat is lehet létszerűen hasznos, sőt szükségszerű tudat. Ez a helyes mozzanat rejlik a következő gondolatokban: "A burzsoáziánál keletkező "hamis" tudat, öncsalás ugyanis minden dialektikus ellentmondás, minden hamisság ellenére legalább összhangban van osztályhelyzetével."[59] "A kapitalista korszak anyagi termelési viszonyai is csak azokkal a tudatformákkal együtt azok, amik... s e tudatformák (mint pl. a polgári poitikai gazdaságtan - H.S., M.A.) nélkül valójában nem is létezhetnének."[60] E tézisek élét Lukács, illetve Korsch - joggal - főként a II. Internacionálé "ökonomizmusa" ellen fordították. Helyenként azonban Kautskynál is találhatóak hasonló megfogalmazások: "a tőkekoncentráció nem automatikus folyamat, amely résztvevőinek akaratától és tudatától függetlenül megy végbe."[61]

Helyes lehet-e a következő gondolat: a megismerés olyan szellemi tevékenység, amely létviszonyt teremt a megismerő tudat, szubjektum és a megismert anyagi vagy szellemi objektum között?[62] S ha elfogadjuk ezt az állítást, milyennek tekintjük tudat és anyag megismerésbeli létviszonyát: eszmeinek és/vagy anyaginak? Az emberi agy alapvetően az emberi kézen (és munkaeszközein) keresztül ismer meg. Amit az agy gondol, az valójában sok-sok kézmozgás összefoglalása, absztrakciója is. Nem a szem, a fül stb. a valóság emberi "tapasztalatának" elsődleges szervei. Ezeket is a kéz és a munkaeszközök teszik emberi érzékekké.

Ha a megismerést közvetlen eszmei - és nem a kéz közvetítésével megvalósuló - viszonynak tekintjük anyagi és eszmei lét között, nem ez-e a kiinduló lépés abba az irányba, hogy szubjektum és objektum ("Történelem és osztálytudat"-, vagy "Marxizmus és filozófia"-beli) idealisztikus egységéhez jussunk el?[63]

"A modern filozófia - fejti ki Lukács - azt a problémát állítja maga elé: hogy a világot többé nem a megismerő szubjektumtól független (pl. Isten által teremtett) valamiként fogja fel, hanem inkább saját maga által létrehozott produktumként."[64]

A klasszikus német filozófia, mint közismert, ezt a problémát - hogy az embert és világát önmaga teremtményének fogja fel - alapvetően idealista módon oldotta meg. "Csakis a gondolkodás teremtheti meg azt, ami létként jelölhető" - fogalmazza meg pontosan a megoldás lényegét Cohen, a klasszikus német idelizmus egy késői követője[65]. Szubjektum (a megismerő alany) és objektum (a megismert anyagi vagy szellemi tárgy) egysége, azonossága tehát úgy jön létre, hogy a megismerő tevékenység során az utóbbi is szellemi eredetűnek, alapzatúnak bizonyul, benne a megismerő önmagára ismer.[66]

Az ember első ízben bizonyul itt lényegileg tevékeny, alkotó lénynek, de csak szellemi értelemben. Sajátosságát - mint már említettük - szellemisége hordozza. "A szabad lény - mondja Fichte - intelligenciaként cselekszik, tehát a hatásról még a hatás előtt kialakított fogalma szerint"[67]. Nála és Hegelnél az ember lényege a tett, a gyakorlat, a munka - de mindez csak (vagy dominánsan) szellemi értelemben.

Ehhez képest - mint Marx azt már a Feuerbach-tézisekben kiemelte - nagyon szegényes a szemlélődő, naturalista materializmusnak az a nézete, mely Holbach megfogalmazása szerint "gondolkodni vagy reflektálni nem más, mint érezni vagy tudomásul venni."[68] Holbachnál a szellemi újat-alkotás, az emberi képzelőerő működtetése csak mint az érzéki világtól elrugaszkodott, fölösleges valami, mint Isten-építés stb. jön számításba. Az anyag és a tudat között olyannyira egyoldalú determinisztikus összefüggés van, hogy ha azt akarjuk, hogy valaki ugyanúgy gondolkozzék, mint mi, ugyanazt is kell ennie.[69]

2.4.3

A termelés, a munka fogalmát eddig alapvetően csak anyagelméleti vonatkozásban érintettük. Döntő jelentősége van azonban a szellemi és anyagi társadalmi lét dialektikájának tekintetében is. A termelés az a folyamat, amelyben e két oldal kölcsönhatása megvalósul, végbemegy.

Anyagi termelés egy ponton túl nem lehetséges szellemi termelés nélkül. Nemcsak az anyagi munkatermékeket, de a hozzávaló eszméket is termelni kell. Utóbbiakat is el kell osztani, s el kell fogyasztani a szellemi szükségletek kielégítése céljából.[70]

Anyagi és szellemi termelés kölcsönhatásában a kéznek, a munkaeszközöknek, tehát az anyagi oldalnak van döntő szerepe. A társadalmi lét totalitásának milyensége alapvetően az anyagi oldalon dől el. A gondolkodás először mindig csak a már valamennyire kibontakozott anyagi-gyakorlati tevékenység visszatükröződése - hogy egy bizonyos ponton túl a kéz, a munkaeszközök munkáját alakító és vezérlő aktív hatóteényezővé legyen.

A dialektikus materializmusnak ezt az alapvető felismerését Marx számos esetben megfogalmazta. A legismertebb ezek közül talán a következő: "az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel (elméletileg - H.S., M.A.), ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis létrejövőfélben vannak".[71] Ezt a gondolatot paradox módon már Hegel is körvonalazza a filozófia és a "valóság" alakulásának viszonyát vizsgálva: "... csak ha megérett a valóság, jelenik meg az ideális a reálissal szemben... Minerva baglya csak a beálló alkonnyal kezdi meg röptét".[72]

Azzal, hogy a gondolkodás helyett a termelést, a munkát tesszük meg a társadalmi lét alapkategóriájává, még nem zárjuk ki a lehetőségét a társadalom objektív idealista tendenciájú szemléletének. Ez abból következik, hogy a munka egyszerre anyagi és szellemi folyamat is. Ha ebben az utóbbira tesszük a hangsúlyt, abban látjuk a társadalmiság igazi konstituáló elemét, akkor ez még mindig összeegyeztethető lesz a hegeli felfogással.

E megközelítéssel szemben írta 1844-ben Marx: "Nem elég, ha a gondolat a megvalósulásra tör, a valóságnak önmagának is a gondolatra kell törekednie".[73] Marx az eszmei és anyagi lét e dialektikus kölcsönhatásában az utóbbit tekintette döntő mozzanatnak. Ennek az alaptételnek felel meg az a híres gondolat is, hogy az egyes árutulajdonosok "nem tudják, de csinálják" az értékredukciót.[74] Ezt az alapelvet fejezi ki Lukács Györgynek az a fentebb kissé átalakított formában interpretált, a "Történelem és osztálytudat"-ban található gondolata, mely szerint "a proletárgondolkodás először csupán a gyakorlat elmélete, hogy aztán fokozatosan (persze, gyakran ugrásszerűen) a valóságot átalakító gyakorlati elméletté változzon".[75] Végső soron, egészében véve tehát anyagi és eszmei létnek a termelési folyamatban megvalósuló kölcsönhatásában az előbbi a túlsúlyos, a domináns mozzanat.[76]

Az egyes egyén agyának szellemi teremtményei nem feltétlenül a saját kezén és munkaeszközein keresztül mennek át az anyagi létbe. Különösen így van ez a szellemi és "fizikai" (anyagi) munka megosztása után. A nyelv (a beszéd) a megtermelt gondolatokat a kéz közvetítése nélkül, egy másik "fejbe" juttatja el, és azok ott (is) hatékony tudattá

válhatnak. Úgy véljük, erre utal Marxnak az az ismert gondolata, mely szerint: "A kritika fegyvere nem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi hatalmat anyagi hatalommal kell megdönteni, ám az elmélet is anyagi hatalommá válik, mihelyt a tömegeket megragadja."[77] Ezt nem értelmezhetjük úgy, hogy a tömegekben tudatosult elmélet közvetlenül anyagi hatalommá lesz. Anyagi hatalmat csak anyagi hatalommal lehet megdönteni - s a gondolat anyagi hatalommá válása mindig feltételezi kezek és eszközök közbeiktatódását. Ha egyszerre több fejben ugyanaz a gondolat létezik, ez eredménye lehet tehát 1. azonos anyagi cselekvések visszatükröződésének 2. gondolatok közvetlen nyelvi áramlásának. (Ha a gondolatok írásban, festményekben vagy telefonon stb. keresztül áramlanak, ez már előfeltételezi a kéz és bizonyos termelési eszközök sajátos anyagi együttműködését. Egyesek szerint az írásos, képi stb. szellemi objektivációkat nevezhetjük "társadalmi tudat"-nak.[78]

Lehet-e az anyagi oldal dominanciáját úgy értelmezni, hogy "valójában olyan mértékben "látunk előre", amilyen mértékben cselekszünk, akarati erőfeszítést fejtünk ki, tehát konkrétan hozzájárulunk az "előrelátott" eredmény létrehozásához"[79]? Ha itt a cselekvést anyagi értelemben vennénk, akkor ez a gondolat inkább a mechanikus, mint dialektikus visszatükrözés-elmélet szellemének felelne meg.[80] Gramscinál azonban - éppúgy, mint a praxis-elmélet más képviselőinél - gyakran nincs pontosan kifejtve az, hogy amikor gyakorlatról beszél, azt anyagi és/vagy szellemi értelemben kell-e venni. Ez a szellemi áramlat, bár gyakran ingadozva és rejtetten, végső soron - mint azt Rudas a "Történelem és osztálytudat"-tal kapcsolatban megállapítja - "a praxist feloldja az elméletben."[81] E kritika jogosságát szemlélteti a következő Lukács-interpretáció: "a gyakorlati momentumoknak magában az elméletben, ennek a maga tárgyához való viszonyában kell benne foglaltatniuk".[82]

Rudas igazsága azonban e kérdést illetően is féloldalas maradt. Negyedszázaddal később azért bírálja Fogarasit, mert "az anyaginál tágabb értelemben vett termelés" fogalmáról beszél, ami "tisztára játék a szavakkal". Mert nincs más termelés, csak az anyagi (sőt, gazdasági) termelés.[83] Az eszméket, a gondolatokat vajon nem kell-e, szó szerint véve, termelni?!

2.4.4

"A filozófusok a világot csak kölönbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztassuk." A híres 11. Feuerbach-tézis szolgál kiindulópontul - és ha szó szerint vesszük, a tézis ezt az értelmezést nem zárja teljességgel ki - az anyagi és szellemi lét dialektikájára vonatkozó marxi, dialektikus materialista felfogásnak az objektív idealizmus szellemében való átértelmezéséhez. "Az elmélet - Lukács szerint -

annyiban lehet csak forradalmi, amennyiben megszünteti a különbséget elmélet és gyakorlat között .... a helyes gondolat puszta ténye lényegbe vágó változásokat idéz elő abban a tárgyban, amelyre a gondolat irányul".[84]

Ezt az átértelmezést a praxis-filozófia[85] hajtotta végre, melynek egyik alapdokumentuma Lukács György "Történelem és osztálytudat"-a. E műben a megismerő szubjektum és a megismert objektum egységét nem a hegeli világszellem önmegismerése, hanem a proletariátus osztály-öntudatának kifejlődése alapozza meg. A totalitás elvének a hangsúlyozása itt tulajdonképpen az emberi gyakorlat anyagi oldala elsődlegességének a legyengüléséhez - elhomályosodásához vezetett, és végső soron a forradalmi osztálytudat lépett elő az emberi történelem igazi hajtóerejévé.

A marxizmusnak ezt az idealisztikus - de a dialektikus materialista felfogás további kibontakoztatása szempontjából nagyon lényeges, pozitív és előremutató elemeket is hordozó (különösen, ami a II. Internacionálé teoretikusai pozitivista-kontemplatív szemléletének bírálatát illeti) - interpretációját az utókor különbözőképpen értékelte. Egyesek 1917 leninista, de megkésett filozófiai kifejeződésének tekintik[86], mások a "baloldali gyermekbetegségek" filozófiai megnyilvánulásaként kezelik.[87] Nézetünk szerint a mű a "nem-következetes" marxizmusnak azt az egyik szélső pontját jelöli, amelyen túl már a polgári, idealista filozófia kezdődik. A másik "szélső pont" e tekintetben Sztálinnak "A dialektikus és történelmi materializmusról" c. írása lehet, amely még a polgári, naturalista materializmuson "innen" van, abban az értelemben, ahogy ezt az 1.3.2-ben vázoltuk.

Később Lukács is kritikusan szólt a művének bizonyos alapelveiről.[88] Mégis, úgy tűnik, nehezen vonható kétségbe, hogy "A társadalmi lét ontológiájáról" c. kései munkájában az idealisztikus szemléletmód megváltozott formában és hatókörrel, de olykor lényeges pontokon továbbra is fennmaradt.[89]

Lukács 1923-as művében a Hegel-kritika főként arra korlátozódik, hogy - tekintettel a történelmi-társadalmi valóság éretlenségére - Hegel még nem ismerhette fel a történelmi mozgás valódi hajtóerejét, ami nem a világszellem, hanem a proletár osztálytudat. E kritikán túlmenően azonban a legtöbb, a dialektikus materializmus alapelveit rögzítő marxi gondolatot "visszavette" a szerző.

Lukács itt szubjektum és objektum egységének gyakorlatilag a hegelivel megegyező értelmezését adja. Az emberi praxis, végső soron, nála is a megismerésben oldódik fel, amelyben s amelynek eredményeként a porletariátus osztálytudata közvetlenül "tetté", anyagi-tárgyi valósággá válik.[90] Ez a közvetlen átcsapás a következő módon válik lehetségessé: a munkás mint anyagi-gazdasági létező maga is "áru",

"tárgy", tehát objektum. Így ha ennek ismeri fel magát, az objektum öntudatra jut. Ez az önmegismerés egyúttal, rejtélyes módon, rögtön (anyagi-gazdasági) gyakorlattá is lesz: "A munkás áruként való önismerete azonban már ismeretként is: gyakorlati. Vagyis: ez a megismerés a megismerés objektumának tárgyi, strukturáló változását idézi elő."[91] Ha tehát a "munkaerő-áru" eljut önmagának, s így a tőkés termelés lényegének a megismeréséhez, igazi szubjektummá válik - s ezzel adva van objektum és szubjektum (idealisztikusan felfogott) egysége.

Szubjektum és objektum eme egységét - írja - nem foghatjuk fel a mechanikus, képmásszerű egybeesés értelmében.[92] S "mert a döntés előbb van, mint a tény"[93], a létrejövő anyagi, empirikus valóság eleve nem lehet független a tudattól. Ezt belátva, Lukács szerint értelmét veszíti a lét és a tudat "kölcsönös megfelelésére" való rákérdezés a materializmus és az idealizmus régi dilemmája.[94]

"A történelmi folyamat a mi tetteinkben, a mi tetteinken keresztül halad végig a maga útján."[95] De ez a "mi", történelem igazi szubjektuma végső soron nem a proletariá mint anyagi-gazdasági osztály, hanem csak annak tudata (b ezt Lukács többnyire inkább csak sejteti, de nem mondja e értelműen ki - ez ellen feltehetően "berzenkedtek" a szem léletében már meglévő és ható materialista mozzanatok). E zel összhangban fogalmazza meg azt, hogy "a cselekvés fun cionális helyességének vagy helytelenségének végső kritér ma ... a proletár osztálytudatban található",[96] és folytat polemiát Engelssel, aki e kritériumot az anyagi gyakorlatban, a kísérletben és az iparban jelölte meg. "Mert a gondolkodás helyességének kritériuma kétségtelenül a valóság. A valóság azonban - érvel Lukács - nincs, csak lesz - és ehhez a gondolkodás is hozzájárul. Itt teljesedik be tehát a klasszikus filozófia programja..."[97]

Az, hogy ebben az időszakban Lukács mennyire kötődött még a klasszikus német filozófia idealista programjához, szemléletesen kiderül, ha összevetjük fentebb hivatkozott gondolatait azzal a vázlattal, amelyben Marx a hegeli fenomenológia konstrukcióját foglalta össze.[98] Marx itteni kritikai észrevételei szinte változtatás nélkül jogosultak a "Történelem és osztálytudat" említett eszméivel szemben is.

Lukács gondolatvilágának idealisztikus tendenciáit akkori interpretátorai - mint az gyakran lenni szokott - sokkal egyértelműbben és nyersebben fogalmazták meg.[99] Révai például ezzel zárja recenzióját: "Hegel és Marx között még nagyobb a rokonság, mint ahogy azt Lukács feltünteti."[100] Fogarasi pedig leszögezi: "Szubjektum és objektum csak egy esetben lehetnek azonosak: ha mind a kettő: tudat."[101] És: "a társadalmi valóság megismerése a társadalmi valóságot meg is változtatja. Ez a megismerés tehát cselekvés: mert itt a cselekvés a megismerés."[102]

Messze áll tőlünk, hogy a praxis-filozófia - vagy akár csak a "Történelem és osztálytudat" - elemzését és értékelését elvégezhetőnek véljük néhány oldalban. Írásunkban - tartalmi és terjedelmi okoknál fogva - nem is törekedhetünk erre. A kiválasztott műről adott fentebbi elemzés erősen vázlatos, és még kevésbé tudunk itt részletesebb véleményt alkotni a parxis-filozófia különböző áramlatainak (Korschtól a társadalomontológiai felfogásig)[103] sajátosságairól. Csak arra térünk még röviden ki: mi jellemzi az idős Lukács viszonyát 1923-as könyvéhez?

Ő maga köztudomásúan úgy tekintett erre a műre, mint amely szerzője szubjektív szándékaitól eltérően "a marxizmus ontológiájának alapzatai ellen irányul."[104] Kérdés azonban, hogy - és nem lehet kétségünk afelől, hogy most már a szerző szubjektív szándékaival szöges ellentétben - tartalmilag nem őrzött-e meg Lukács több lényeges ifjúkori alapelvet ontológiájában is? (Nem vizsgáljuk itt most azt, hogy vajon az önkritikai szándéktól vezérelve nem lépett-e vissza Lukács György egyes olyan kérdésekben is, amelyekben a "Történelem és osztálytudat"-ban a dialektikus materializmus szempontjait érvényesítette?[105]

A fentebb érintettekkel kapcsolatban Lukács a legfontosabb változást abban látja, hogy az idealisztikus értelmezésre lehetőséget nyújtó totalitás-kategória helyett visszatér a gazdaság elsődlegességének hangsúlyozásához, elemzésének középpontjába a megismerés helyett a munkát állítva.[106] De vajon tényleg kizárja-e az anyag és tudat dialektikájának idealisztikus megközelítését? Mint arra, többekkel együtt, tanítványai is utaltak, a válasz egyáltalán nem magától értetődő. A munkát anyagi és eszmei mozzanatok dialektikus kölcsönhatása jellemzi. S megfelel-e a tényállásnak, illetve a dialektikus materialista szemléletnek az, ha ebben a kölcsönhatásban az eszmei oldalt vesszük "túlsúlyosnak", a társadalmiság igazi, végső teremtőjének és hordozójának - mint arra az "Ontológia" II. kötetének "Eszmei mozzanat és ideológia" c. fejezetében Lukács is hajlik?[107] Lukács nem véletlenül hivatkozik mindezeken a pontokon éppen Marx olyan megfogalmazásaira, amelyek nem zárják teljességgel ki az általa adott interpretáció lehetőségét.

A praxis-filozófiáról kifejtett kritikai észrevételeinket a legjobban talán úgy foglalhatjuk össze, ha visszatérünk a 11. Feuerbach-tézishez, és azt Marx dialektikus materialista felfogásának megfelelően visszük szó szerint is tovább: a filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték, a filozófiai feladat az, hogy eszmeileg megváltoztassuk. Az anyagi-gyakorlati megváltoztatás csak hegeli szellemben képezheti a filozófia közvetlen feladatát.

A "Történelem és osztálytudat"-nak a 20-as évek marxista orientációjú gondolkodására gyakorolt jelentős és jogosult hatását főként az magyarázza, hogy éppen azt a mozzanatot képviselte a II. Internacionálé teoretikusainak kontemplatív, anti-dialektikus pozitivizmusával szemben, amely progresszív volt Hegelben, Feuerbachhal összevetve.[108] És ugyanezen oknál fogva játszhatott bizonyos szerepet - más filozófusok, főleg Gramsci munkáival együtt - a 60-as évek "marxizmus-reneszánszában" is, abban a kritikai folyamatban, amely a naturalista materializmusnak teret adó, szintén nem-következetesen marxista felfogás meghaladására irányult. Amit tehát Lukács, a politikai platform és magatartás alapján "messianisztikus" ill. "bürokratikus" szektarianizmusként említett - annak filozófiailag a marxizmus objektív idealista, illetve naturalista materialista szellemű átértelmezési kísérlete felel meg.

Sztálin az anyagi és eszmei lét dialektikáját illetően - mint az ma már közhely - ingadozik a fatalizmus és a voluntarizmus között. Hol azt jelenti ki, hogy a társadalmi (gazdasági) törvények tudatunktól teljesen függetlenül - sőt, "rajtunk kívül" (!) - léteznek,[109] hol pedig azt, hogy "a proletáriátus, mint osztály fejlődőben volt, a marxisták a proletáriátusra orientálódtak. És nem tévedtek, mert mint tudjuk a proletáriátus később jelentéktelen erőből elsőrendű történelmi és politikai erővé vált".[110] Tehát mintha a marxizmus nem a proletariátus anyagi-gazdasági harcaiból nőtt volna ki, hanem a marxisták "eszmei alapon" választották volna ki a proletariátust, és a döntésükkel "nem tévedtek", ("mert a döntés megelőzi a tényt ...").

Sztálin is kiemeli, hogy az eszmék vissza is hatnak az anyagi valóságra, ezt azonban tulajdonképpen nem tudja igazán kifejteni, megmagyarázni.[111] Utóbbi helyeken legalább olyan rejtélyes dolgokat mond, mint Lukács, amikor a proletártudat közvetlen anyagi valóság-alakítását akarja levezetni. Sztálin is felismeri azonban - éppúgy, mint Lukács, és megítélésünk szerint ez mindkettőjüknél helyes és fontos mozzanat - hogy "új társadalmi eszmék és elméletek éppen azért jöttek létre, mert a társadalomnak szüksége van rájuk, mert szervező, mozgósító és átalakító munkájuk nélkül a társadalom anyagi életének fejlődése során megérett feladatok megoldása lehetetlen."[112]

A "Lukács vs Sztálin" (illetve közvetlenebbül a "Lukács vs Rudas") polémiában, végül is mindkét félnek volt a másikkal szemben egy döntő érve: a dialektika illetve a materializmus. De mindkét irányzat, mint már érintettük, a marxizmuson belül szükségképpen következetlen és féloldalas maradt. Nem feledkezhetünk meg azonban azokról a - ha szabad így neveznünk, a "marxista hegeliánusok" és a "marxista feuerbachiánusok" közötti vitákban felvetődött - mozzanatok-

ról sem, amelyek a dialektikus materializmus további kibontakoztatása szempontjából pozitív jelentőséggel bírnak. Ezek felhasználása is szükséges ahhoz, hogy a köztulajdonos-munkásosztály (Engels gondolatát igazolva) megtartsa és gazdagítsa a klasszikus német filozófiától kapott örökségét.

3. A TERMELÉS MÓDJÁNAK DUÁLIS JELLEGÉRŐL

3.1 Mi következik az (árutermelő) munka kettős jellegének marxi elemzéséből?

3.1.1

Az anyagi termelés során az ember saját nembeli képességeinek, erőinek megnyilvánításával és munkaeszközei felhasználásával megszünteti a természeti anyag nem-társadalmiságát, s a társadalmi anyagot mint nem-természetit tételezi. Ebben a mozgásban, átalakulásban a kiképző és kiképződő társadalmi anyagiságok kettős minőségre tesznek szert.

Az anyagi termelés egyfelől társadalmi, anyagi (és szellemi) erők elhasználása, elfogyasztása, s ennyiben gazdasági jellegű. Másfelől viszont a társadalmi anyagi világ bővítése, gazdagítása, s e vonatkozásában hasznos jellegű. Az anyagi termelésben társadalmi anyag "ég el", és új társadalmi anyag keletkezik. Ezt a kettősséget - Marxnak a munka kettős jellegére vonatkozó, a következő pontban részletesebben elemzett gondolataira támaszkodva - a társadalmi anyag általános attributumának tekintjük. Olyannak, amely többi általános tulajdonságára - mozgására (újratermelődésének folyamatára), dologi- és viszonybeliségére illetve tér- és idődimenzióira - egyaránt kiterjed, és megmutatkozik a szellemi termelés során is.

A szűkebben-vett anyagi termelésre mint "műszaki", (technikai, hasznos) és gazdasági vonatkozásokkal bíró folyamatra tekintünk. A munkatermékeket általában-véve hasznos (használati érték-) és gazdasági (társadalmi erőnyilvánítást felszívott) tárgyiságoknak fogjuk fel. Egy tőkés gyár például nemcsak egy adott területen fekvő, meghatározott hasznos hatások előidézésére képes álló- és forgóeszköz, illetve szakember-komplexum, de egyben az állandó és változó tőke anyagi felhasználásának, az azzal való gazdálkodásnak, a kizsákmányolásnak a térbeli helye is. Ennek az általábanvett dualitásnak a különböző történelmi korszakokban sajátos alakjai léteznek. A falernusi bort termelő rabszolga, a Ford-T modell szerelőszalagja mellett dolgozó bérmunkás, a munkanormákat 500%-ra teljesítő állami köztulajdonos: történelmileg különös alanyi "dualitások."

Ez a kettősség - a hasznos, illetve gazdasági jelleg - a társadalmi anyagi és szellemi világ újratermelésének egészét áthatja. A közvetlen anyagi termelés egyrészt birtokbavételként (hasznos minőségek tételezéseként), másrészt tulajdon-megnyilvánításként, tulajdonlásként (anyagi-gazdasági oldalról) jelenik meg. A tárgyi birtok, illetve tulajdon fogalma általában-véve úgy határozható meg, mint a munkatermék hasznos, illetve gazdasági oldala, tulajdonsága.

Az elosztásnak és a cserének is mindig megvan ez a két mozzanata. A forgalom során a munkatermékeket gazdasági-, és használatiérték-mivoltukban egyaránt el kell juttatni a felhasználókhoz. A végső fogyasztás is kettős (akárcsak maguk a szükségletek): közvetlenül a társadalom alanyi dologiságát termelve, gazdasági és hasznos minőségében egyaránt "el kell tüntetnie" a munkatermékeket.

A gazdasági és hasznos jelleg a társadalmi anyagnak olyan minőségei, amelyekben önmeghatározottsága egyaránt kifejeződik. Ezen anyagi minőségek egyikére sem tekintünk úgy, mint valami "érzékfelettire", amely a tárgyi és alanyi társadalmi dolgok egyéb konkrét tulajdonságain kívül, azoktól elvonatkoztatva létezik. Amikor például a munkaterméket gazdasági minősége szerint vizsgáljuk, akkor azt a társadalmi termelőerő-tömeget tekintjük benne, amely termeléséhez felhasználódott, amelynek anyagi elemeit szó szerint magába olvasztotta, felemésztette. Az ő léte ezen erők megnyilvánulásának-megsemmisülésének az eredménye.

Ha a társadalmi anyagra valóban az önterjeszkedés jellemző, ennek igazi korlátja abban rejlik, hogy az újabb társadalmi anyagiságok kiképződése régebbiek megsemmisülését előfeltételezi. Ezen előfeltétel hiánya egyenlő lenne a termelés gazdasági minőségének eltűnésével. Amikor pedig a munkatermék hasznos jellegét nézzük, nem mint társadalmi anyagiságot felszívó, hanem mint azt gazdagító tárgyiságot tekintjük.

A munkatermék e két minősége kölcsönösen feltételezi egymást. Ez abból a korábban már érintett tényből is következik, hogy az emberi szükségletek számára hasznos tárgy csak termelt tárgy lehet. A munkatermék mindkét itt vizsgált, különös minőségét olyannak tekintjük, amely saját immanens tulajdonságain alapszik.

E minőségekben az nyilvánul meg, hogy a munkatermék - saját különös tulajdonságainál, cipő-, rádió- vagy teherautómivoltánál fogva - a társadalmi anyagi világon, annak körforgásán belül szükségképpen kettős viszonyban áll. Egyrészt viszonyul a termelésében elhasználódott emberi izmokhoz, idegekhez, illetve eszközökhöz. Másrészt pedig az őt elhasználó, emberivé tett fülhöz, végtagokhoz, országúthoz stb. viszonyul. A munkaterméknek tehát, Janushoz hasonlóan, "két arca" van. A jelen munkatermékében egyszerre foglalódik össze a múltban létezett társadalmi-anyagi erők nem-léte és a még nem-létező társadalmi anyagiság jövőbeni léte.

A munkatermék duális jellegének itt felvázolt felfogásához Marx alábbi gondolatai adták a közvetlen elméleti kiindulópontot:

"Mint használati értéknek az árunak oksági hatása van. A búza pl. mint élelmiszer fejt ki hatást. Egy gép meghatározott arányokban munkát helyettesít. Az árunak ezt a hatását, melynél fogva használati érték, a fogyasztás tárgya, az áru szolgálatának nevezhetjük, olyan szolgálatnak, amelyet

mint használati érték teljesít. Mint csereértéket azonban az árut mindig csak az eredmény nézőpontjából (tehát mint okozatot - H.S., M.A.) tekintjük. Nem arról a szolgálatról van szó, melyet az áru teljesít, hanem arról a szolgálatról, melyet termelésében neki magának teljesítettek. Így hát pl. egy gép csereértékét nem az a munkaidőmennyiség határozza meg, melyet helyettesít, hanem az a munkaidőmennyiség, amelyet benne magában feldolgoztak és ilymódon egy ugyanolyan fajta új gép megtermeléséhez szükséges."[1]

3.1.2

Marx közismert tétele szerint az árutermelő munka kettős természetében rejlik az a döntő pont, amely körül a politikai gazdaságtan megértése forog. A marxista gazdaságelmélet történetében a döntő ponttal kapcsolatban két, ellentétes felfogás bontakozott ki. Az első szerint Marx - a valóságos helyzetnek megfelelően - csak az árutermelő munkát tekintette kettős jellegűnek.[2] A második szerint viszont a munkaterméket előállító munka általában véve is kettős természetű, - s az árutermelést nem a termelőmunka anyagi megkettőződése, hanem e kettősség sajátos történelmi alakja különbözteti meg a termelés más típusaitól.[3] Az utóbbi álláspont - melyet, mint az az előző pontból következik, mi is helyesnek fogadunk el, - a közösségi termelés anyagi-gyakorlati kibontakozása által kikényszerítve, egyre inkább teret nyert az előbbivel szemben.

Úgy tűnik, aligha vonható kétségbe, hogy mindkét említett álláspont képviselői találhattak - és találtak is - bizonyos fogódzókat Marx műveiben. Az első megközelítést látszik alátámasztani az, hogy Marx az anyagi munkafolyamat kettős jellegét többnyire az árutermelés feltételei között vizsgálta. S amikor a munkát általános-egyszerű mozzanataiban, "minden meghatározott társadalmi formától függetlenül" elemezte (a legsokoldalúbban talán "A tőke" I. kötetének V. fejezetében), akkor azt csak használati értékképző, konkrét és "természeti" folyamatnak tekintette. Sem explicit, sem implicit módon nem utal itt arra, hogy a munkának általában-véve anyagi-gazdasági minősége is van. Csak az árutermelés körülményei között ábrázolja a munkafolyamatot kettős jellegűnek. "Miként maga az áru használati érték és érték egysége, az áru termelési folyamatának munkafolyamat és értékképzési folyamat egységének kell lennie". Azt pedig, hogy a munka terméke csak az árutermelésben kettős jellegű, csak ott jelenik meg mint hasznos (természeti) és gazdasági (társadalmi) tárgyiság egysége, Marx több helyen is egyértelműen megfogalmazta. "A munkatermék minden társadalmi állapotban használati tárgy, de csak egy történelmileg meghatározott fejlődési korszak, amelyben a használati dolog termelésére fordított munka mint ennek "tárgyi" tulajdonsága azaz értéke jelenik meg, változtatja a munkaterméket áruvá."[5]

Marx azonban - mint erre később még részletesebben is visszatérünk - számos helyen utalt arra is, hogy az értékmeghatározás "tartalma", vagyis "az a munkaidő, amelybe a létfenntartási eszközök termelése kerül, minden társadalmi állapotban szükségképpen érdekelte az embert, ha nem is egyenlő mértékben a különböző fejlődési fokokon."[6] Ez az általános "tartalom", a meglévő társadalmi összmunkaidő gazdaságos felhasználásának anyagi kényszere a különböző társadalmi állapotokban eltérő formákban jut kifejezésre.[7] A munkaidővel való gazdálkodás egyes mozzanatai - más-más formában - éppúgy fellelhetőek Robinsonnál, mint a szabad emberek egyesülésének termelő tevékenységében. Utóbbi esetben "az értékmeghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között, végül az ezeket átfogó könyvelés lényegesebb lesz, mint valaha".[8] Nem az következik-e ezekből a gondolatokból, hogy a társadalmi összmunkaidővel általában-véve is (és nemcsak az árutermelés keretei között) társadalmilag "gazdálkodni kell", hogy tehát a munkafolyamatnak, legegyszerűbb, legáltalánosabb anyagi meghatározottságaiban is kettős, hasznos és gazdasági jellegűnek kell lennie?!

Marx "A tőke" I. kötetében, az árutermelő munka kettős jellegét elemezve, annak "konkrét" és "absztrakt" oldalát különítette el (az előbbit többnyire természeti, az utóbbit társadalmi jellegűnek tekintve). Figyelmet érdemel, hogy 1859-es könyvében ez a terminológia még szinte egyáltalán nem fordult elő: ott a munka "hasznos" tartalmát és "gazdasági" formáját határolta el, és vizsgálta. Úgy tűnik számunkra, hogy az eredetileg választott marxi szakkifejezések pontosabban jelölték a munka objektív-anyagi dualitását, és talán kevesebb utólagos félreértésre adtak volna lehetőséget, mint a "konkrét-absztrakt" terminusok. (Megemlítjük, hogy az árutermelő munka kettős jellegének gondolata bizonyos fokig már a Gazdasági-filozófiai kéziratok-ban is körvonalazódik. Az áru értékét termelő munkát Marx ott "szerzési," "kereseti" munkának nevezi.[9]

A "konkrét" munka, mint olyan, absztrakció terméke, és anyagilag éppúgy nem létezik a munkafolyamat érzéki tulajdonságaitól elválasztva, mint az "absztrakt" munka. Ha a takács, vagy a tv-szerelő munkájára mint "konkrét" munkára tekintünk, akkor az ember számára hasznos hatások előidézőiként szemléljük ezeket. Olyan folyamatokként, amelyek anyagilag arra irányulnak, hogy az ember "a természeti anyagot saját élete szempontjából használható formában elsajátítsa".[10] A munka összes érzéki tulajdonsága (gazdasági minőségét kivéve) itt, végső soron, csak az emberivé tett gyomorhoz, szemhez, fülhöz stb., valamint az elkészült munkatermékek majd magukbaolvasztó más társadalmi tárgyiságokhoz való anyagi vonatkozásában jön számításba. S amennyiben a munka konkrét, érzéki tulajdonságai e hasznos vonatkozás

alá sorolódnak be, foglalódnak össze, annyiban a konkrét munka maga is általános, "konkrét-általános."

Marx "A tőké"-ben az áruban anyagilag megtestesülő munka másik oldalát "absztrakt-általános"-nak tekinti, különbségnélküli emberi munkának. S bár helyenként fellelhetők nála olyan megfogalmazások, hogy hasznos tevékenységként a munka minőségileg, absztrakt munkaként viszont csak mennyiségileg jön számításba,[11] - nyilvánvaló, hogy az absztrakt-általános munkát sem tekinti minőségnélkülinek. Az árutermelő munka értékképző oldalának sajátos minősége az, hogy egyáltalában-véve emberi munka, azaz emberi agy, ideg, izom stb. felhasználását követeli meg. Felvetődik itt az a kérdés, hogy vajon tényleg teljesen "különbségnélküli"-e az "absztrakt" munka? Nincsenek-e konkrétabb tulajdonságai is, nem többféle jellegzetesség egyfajta összefoglalódásaként jelenik-e meg maga is - a hasznos munkához hasonlóan?! (Úgy véljük, hogy az értékredukcióról a hazai közgazdasági irodalomban néhány éve lefolytatott vitát is részben ez a kérdésfeltevés motiválta.[12] Igenlő válasz tűnik ki Szabó Kálmán alábbi meghatározásából: "A társadalmi értékben megtestesülő ráfordítás ... a munkamegosztás különböző ágaiban kifejtett sokfajta, de egymással interdependens konkrét munkák összességének ... meghatározott hányada."[13] De nem különböztetett-e meg valójában maga Marx is legalább kétféle, konkrétabb absztrakt munkafajtát: egyszerű és bonyolult munkát!? És még maga az "egyszerű átlagmunka" is "a különböző országokban és a kultúra különböző korszakaiban más-más jellegű",[14] tehát további, konkrétabb meghatározásokra bomlik.

Helytálló lenne-e tehát úgy gondolkodnunk, hogy az árutermelő takács munkája egyrészt takácsmunka (s ennyiben érzéki, konkrét, természeti és hasznos folyamat), másrészt pedig "emberi" munka (s mint ilyen, érzékileg érzékfeletti, különbségnélküli-absztrakt és társadalmi jelleggel bír)? Úgy véljük, egy ilyen következtetés nem lenne összhangban sem az objektív összefüggésekkel, sem a polgári politikai gazdaságtan marxi bírálatának szellemével.

A takácsmunka mint érzéki, konkrét és társadalmi tevékenység egyszerre hasznos és gazdasági jellegű. Ugyanazok a tulajdonságai a már érintett kétféle összefüggésben jelennek meg, kettős általánosságban lépnek fel. De mindkettőben egyaránt emberiek és társadalmiak: "Minden munka egyrészt emberi munkaerő kifejtése, fiziológiai értelemben, és e tulajdonsága folytán, mint egyenlő vagy elvont emberi munka, képezi az áruk értékét. Másrészt minden munka emberi munkaerő kifejtése különös célmeghatározta formában, és e tulajdonsága folytán, mint konkrét, hasznos munka, használati értékeket termel."[15] De utalhatunk arra a marxi gondolatra is, hogy az árutermelők magánmunkáinak kettős társadalmi jellege van - mivel egyrészt az áruk társadalmi-gazdasági értéktárgyiságát, másrészt társadalmi használati értékét hozzák létre.[16]

A munkafolyamat duális jellege a különböző termelési módokban jellemzően más-más sajátos alakban jelenik meg. A hasznos munka specifikus tulajdonságai nem ugyanazok az iparban, mint a mezőgazdaságban vagy a halászatban. A munka gazdasági minősége sem ugyanúgy jelenik meg - mint arra Marx elemzése is utal - egy falusi parasztcsalád termelőtevékenységében, mint a tőkés árutermelésben. Helyes azt mondani, hogy "az áru értékét alkotó elvont munka történelmi kategória, a társadalmi munka sajátszerű formája, amely csak az árugazdaságra jellemző".[17] Hibásnak tartjuk viszont ezt úgy értelmezni, hogy a munkának az árutermelésen kívül nincs hasznos ("konkrét") oldalától anyagilag megkülönböztetett gazdasági ("elvont") oldala.[18] Ha például feltételezzük az árutermelés megszűnését, ezzel csak a munka gazdasági oldalának egy történelmileg különös alakja tűnhet el, de nem maga ez az anyagi-gazdasági oldal - melynek egy másik különös alakban kell megjelennie. Szabó Kálmán is utal arra, hogy az értékalkotó munka csak a munka gazdasági (nála: "absztrakt-emberi") oldalának különös alakja, "ahogy a termelőmunkának csupán történelmileg meghatározott különös társadalmi formája az, hogy árutermelő munka, úgy az absztrakt emberi munkának is csupán különös társadalmi létezési módja az, hogy értékalkotó, tehát hogy az érték dologi alakjában jelenik meg".[19] Az emberi munka "örök" gazdasági jellegének - mely, mint Marx (és nyomában mások[20]) utal rá, a különböző termeléstörténei korszakokban messze nem érvényesül azonos intenzitással - a hipotézise tűnik ki Sztrumilin alábbi megfogalmazásából is: "A termelőknek azt a törekvését, hogy takarékosan használják fel munkaenergiájukat és munkaidejüket, minden további gazdasági konstrukció kiinduló axiómájának tekinthetjük ... az értéktörvény nem egyéb mint a munkamegtakarítás általános elvének konkretizálása, vagyis részleges megnyilvánulási formája bizonyos fejlődési fokon".[21]

Nem térünk ki itt részletesebben arra a már korábban is érintett kérdésre, hogy miért nevezte helyenként Marx az áru-munkatermék használati értékét "természeti-testi" tulajdonságának, s értékét "érzékileg érzékfeletti, azaz társadalmi-tárgyi" minőségének, (s ugyanakkor a "fiziológiai értelemben" vett munkaerő-kifejtés eredményének), valamint hogy miért tekintette - Arisztotelész definícióját megtartva - az előbbit az áru immanens, az utóbbit pedig reflexiós meghatározottságának.[22] Írásunkban e ponton azokhoz a marxi meghatározásokhoz kötődünk, amelyek lényegét Földes Károly így összegezte: "A használati érték és az érték társadalmi, anyagi jelenségek és nem a dolgok természeti tulajdonságai.. Nem helyes tehát a használati értéket természeti tulajdonságnak tekinteni, amely az értékkel mint társadalmi tulajdonsággal áll szemben. Az áru belső ellentmondásának mindkét oldala társadalmi mozzanat".[23]

A társadalmi anyagi termelés tárgyi világa tehát általában véve is kettős jellegű: egyfelől termelési eszközök (épületek, gépek, nyers- és félkésztermékek stb.) és fogyasztási javak hasznos tömegéből, másfelől az egymást követő nemzedékek által kifejtett és felraktározódott gazdasági munkatömegből, társadalmi vagyonból áll. Utóbbit, pontatlan kifejezéssel, nálunk is egyre gyakrabban nevezik "társadalmi tőké"-nek. (Itt a fentebb vitatottal azonos előfeltevésen - a gazdasági munka általános, illetve árutermelésbeli, különös jellemvonásainak azonosításán - nyugvó, de ellentétes irányú fogalomhasználatról van szó.)

3.2 Hasznos és gazdasági mozzanatok a termelésben

3.2.1

A társadalmi anyag egyes attributumaira, így dologiságára és viszonyjellegére is jellemző a hasznos-gazdasági mozzanatok dualitása. Az alanyi és tárgyi dolgok egyfelől birtokosként és birtokként, másfelől - gazdasági minőségükben - tulajdonosként és tulajdonként tekinthetőek. Éppígy kettős jellegűek az e dolgok közötti, társadalmi-termelt viszonyok is: technikaiak (a használati értékhez, a hasznos munkafolyamathoz tartozóak) és gazdaságiak (a gazdasági tárgyiság képzéséhez, tulajdonláshoz kapcsolódóak).

Az az álláspont, amely a tulajdonlás (sőt, a "tulajdon") kategóriájából kirekesztette a társadalmi-dologi vonatkozásokat, s azt lényegében csak termelésiviszony-fogalmakkal közelítette meg, hosszú ideig csaknem kizárólagos volt a marxista társadalom-felfogásban. Egy tipikus megfogalmazás szerint: "A marxista társadalomtudósok - minden vita és nézetkülönbség mellett és ellenére - egyetértenek abban, hogy a tulajdon termelési viszony."[24] A termelt tárgy ebben a felfogásban csak mint az emberek közötti tulajdonviszonyok közvetítő közege, hordozója jelent meg, azaz "közömbös", "természeti" matériaként. A legutóbbi évek meg-megújuló hazati tulajdonvitáiban felmerülő különböző marxista indittatású álláspontokat is többnyire ezen alapeszme (tulajdon = termelési viszony) árnyalatainak tekinthetjük.

E relációnista megközelítésben a társadalom anyagi-gazdasági világának (is) csak viszony-elemei vannak, de nincsenek dologi összetevői. E felfogásmód talaján a tulajdon bizonyos fokig "megfoghatatlanná", "érzékileg érzékfelettivé" válik. Ezért is adódhat elő, hogy az e megközelítés alapján megfogalmazott általános tételek konkretizálására törekedve gyakran - valamilyen kézzelfogható, földi bázist keresve - fordulnak a tulajdonhoz mint jogi kategóriához.

Ez megnehezíti a tulajdon jogi (felépítményi-szellemi) és gazdasági-anyagi minősége, meghatározottsága közötti különbség elméleti megragadását. "Földi" értelemben tulajdon és tulajdonos nézetünk szerint nem lehetnek mások, mint sajátos anyagi-gazdasági dologiságok, tárgyi illetve alanyi gazdasági minőségek. A tulajdonviszonyok, pontosabban: tulajdonlási viszonyok pedig az emberek közötti, gazdasági tárgyiságok (a tulajdonok) közvetítésével megvalósuló termelési viszonyok. A tárgyi tulajdonokon belül kiemelt meghatározó szerepük van a termelési (munka-) eszközöknek (amelyeket Marx gyakran a termelés "anyagi előfeltételei"-nek is nevez)

A marxista tulajdonelméletben a viszony-centrikus koncepciók keretein belül is történtek kísérletek az anyagi tulajdonlás egy dialektikusabb felfogásmódjának a kialakítására. Ide sorolhatjuk mindenekelőtt azokat a nézeteket, amelyek a tulajdont nem a termelési viszonyok meghatározó elemeként, hanem azok totalitásaként értelmezik.[25] Ez a megközelítés implicite feltehetően azt vélelmezi, hogy a "viszonyok összessége" már más, több, mint egyszerűen "viszony". De utalhatunk azokra a nézetekre is, amelyekben a dologiság a tulajdon és az elsajátítás fogalmainak összekapcsolása révén kap bizonyos helyet.[26] E megközelítések szintézisét adja Kahulits László alábbi definíciója: "a tulajdon a termelési viszonyok összessége elsajátítási aspektusból".[27]

A korábban kifejtettek alapján, úgy véljük, nem szükséges részletesebben bizonyítanunk azt, hogy a tulajdon tárgyias meghatározásával nem a polgári jog tulajdonfogalmát kívánjuk általános érvényűvé tenni, és ilyenként "becsempészni" a marxizmusba. A tulajdont itt mindenekelőtt anyagi-gazdasági tárgyként és nem felépítményi-jogi kategóriaként fogjuk fel. Továbbá: a tulajdon általános kategóriáját nem magánegyén és magándolog különös viszonyaként ábrázoltuk, s nem azonosítottuk azt a magándologgal sem, mint azt a római jog teszi. "A tulajdon egy dolog feletti teljes hatalom, amelynél fogva a sajátjában mindenki mindazt megteheti, amivel nem zavar másokat."[28]

A munkatermék általában-vett hasznos jellegét a "birtok" fogalmával azonosíthatjuk. Amit gazdasági tárgyiságnak tekintettünk, azt a "tulajdon" kategóriájával vehetjük egyenlőnek. A birtokbavétel, ill. a tulajdonlás különös történelmi alakjaival itt még nem foglalkozunk. A "birtok" és a "tulajdon" fogalmai, ebben az általánosságban tekintve, a már érintett termeléstörténeti okok következtében szintén a modern kor termékei.

A társadalmi-anyagi dolgok közötti viszonyok általában vett duális jellegének a gondolata - Marxra támaszkodva - inkább jelen volt a marxizmusban, mint a dologi kettősség megragadása. Ez megtalálható például Fogarasi már többször idézett, 1922-ben megjelent írásában[29] az első hazai marxista pg-tankönyvekben (Nagy Tamás), s a leginkább kifejtetten

Szabó Kálmán 1964-es könyvében. Ezek az elhatárolások terminológiailag még nem tűnnek igazán pontosnak. Nagy Tamásnál technikai-termelési és társadalmi-termelési, Szabó Kálmánnál pedig technikai-gazdasági, ill. társadalmi-gazdasági viszonyokról esik szó.

3.2.2

A munka Marx által felfedezett kettős jellegéhez hasonlóan nincs-e kettős jellege a termelési térnek és időnek is?

A közvetlen, anyagi termelés tere egyfelől a hasznos hatásokat kiváltó "konkrét" termelési tényezők (termelési eszközök és munkaerők) egymásmellettisége és egymásfölöttisége. Másfelől gazdasági dologiságok térbeli együtt-létezése is: álló- és forgóalapoké, tulajdonosoké és tulajdonnélkülieké stb. A forgalom tere (árucsere esetében pl. a piactér) nemcsak az áruk gazdasági adásvételének a helye, de az áruk használati érték szerinti mozgatásának is. Az eladónak és a vevőnek egyszerre kell értenie az áru hasznos minőségéhez és az áron való alkudozáshoz, hiszen "az árutermészet törvényei az árubirtokosok természetes (pontosabban: társadalmi - H.S., M.A.) ösztöneiben érvényesülnek."[30] A "munkahely" egyszerre képvisel meghatározott térbeli elrendezésű termelési eszközöket, és adott mennyiségű lekötött, holt munkatömeget, azaz emberi vagyont.

Itt még nem vizsgáljuk azokat a sajátos alakokat, amelyeket a különböző termeléstörténeti korszakokban a termelési térformák "hasznos" és "gazdasági" vonatkozásban egyaránt öltenek. Mint már említettük, csak a tőkés termeléssel bontakozik igazán ki a társadalmi anyag "sűrűségi szintjének" növekedése, a fokozott térmegtakarítás. Marx "A tőke" III. kötetében, ahol a teret "minden termelés és minden emberi tevékenység egyik elemé"-nek tekinti, utal arra is, hogy "az elaprózott kézművességhez viszonyítva kis térségben nagy termelési létesítményt lehet összpontosítani, s ezt teszi a nagyipar."[31] A társadalmi termelőhellyel és -idővel való takarékoskodás - mint az Ford korábban (2.1.2-ben) idézett törekvéseiből is kitűnik - nem független egymástól.

A munkaidő "egy sajátos, csak a társadalmi tevékenységben létrejövő időviszony ... az emberi tevékenység színvonalától függő mértékben átlépjük a természeti időviszonyok által szabott korlátokat és sajátos időbeliség jön létre".[32] Ez a sajátos termelési-társadalmi idő is feloszthető hasznos és gazdasági időre. Műveleti idők, technológiai átfutási idők, gépidők stb. egyfelől, - átlagos készlettárolási idő, többletmunkaidő, középtávú tervperiódus, túlóra stb. másfelől.[33]

A gazdasági idővel (és térrel) való takarékoskodás "törvénye" tulajdonképpen a társadalmi lét bővített újratermelésének, önterjeszkedésének belső tendenciáját fejezi ki. A helyzet paradoxona, hogy minél "többet" vesz el az ember, a társadalom a természettől - annál gazdagabbnak mutatkozik meg maga a természet, annál kimeríthetetlenebbnek. A takarékoskodás ezért ténylegesen csak annyit jelenthet, hogy az ember ugyanannyi erőfeszítéssel egyre több hasznos határt ér el. Csak azért "takarít meg", hogy az így felszabaduló időt a társadalmi anyagi és szellemi lét további kiterjesztésére fordíthassa.

Ez a terjeszkedési tendencia csak a tőkés-ipari termelésben válik abszolúttá. De, mint Marx is utalt rá, egy-egy természetadta folyamat természeti tér-, illetve időkorlátai közé bezárva, már korábban is fellehetőek bizonyos elemei. Ez a tendencia tükröződik Hésziodosz következő verssoraiban is:

"S minden szerszámod készenlétben legyen otthon,
hogy ne te kérj mástól, s ha nem ad, szenvedj a hiánytól,
Száll az idő, s nem hozza eredményét meg a munka".

Egy adott társadalom, például egy nemzet anyagi-tárgyi világának gazdasági szempontból vett összmennyisége kifejezhető abban a munkaidőtömegben, amely eme nemzeti összvagyon újraelőállításához az adott történelmi időpillanatban szükséges lenne. Egy adott nemzedék felhalmozódott holtmunka-hagyatéka nem állandó nagyság. Gazdasági mennyisége később nemcsak csökkenhet, de - legalábbis bizonyos elemeiben - növekedhet is. A társadalmi-termelési tér és idő - a legáltalánosabb szinten, tehát a természeti-anyagi tér- és időbeliséggel szembeállítva - minden történelmi időpillanatban véges terjedelmű. Bizonyos történelmi periódusokban - pl. háborúk, válságok, járványok stb. idején - "adott sűrűség mellett" a társadalmi anyag össztömege csökkenhet, vagy adott térbeli kiterjedés mellett sűrűsége mérséklődhet. Az önterjeszkedési tendencia az egyes nemzeteket, régiókat stb. tekintve is egyenlőtlen.

3.2.3

Az anyagi termelési folyamatot visszatükröző, illetve abban a kéz közvetítésével közreműködő szellemi termelés, - hasznos-hatékony oldaláról tekintve - szintén kettős szerkezetű. Egyfelől műszaki tudományok és technológiai leíratok, kémiai alapkutatások és laboratóriumi vizsgálati jegyzőkönyvek - másfelől pedig gazdaságtudományok és árvetések, népgazdasági és vállalati tervszámítások. (S vannak "vegyes" tudáságak, mint pl. az értékelemzés, a klasszikus munkaszervezés vagy egy vállalati tervszámítás ismeretanyaga, melyek a műszaki és gazdasági szempontokat együttesen és többé-kevésbé egyenrangúan kezelik.)

Itt nem foglalkozunk még a műszaki, illetve gazdasági tudatforma különös termeléstörténeti alakjaival, illetve a közöttük meglévő kölcsönhatással. Azzal sem, hogy milyen munkamegosztási típusok alakultak ki a műszaki és gazdasági tudatformák termeléstörténetében. A tőkés árutermelésben például a hatékony gazdasági tudat nagyrészt a tulajdonos osztálynál összpontosul - legalábbis, ami a termelés menete szempontjából lényeges, döntő gazdasági információkat, tudást illeti. Ugyanez áll a hasznos műszaki tudatra is. Az anyagi javak gazdasági monopóliuma a megfelelő szellemi javak monopóliumát is magával hozza, az anyagi hatalom a hatékony (de nem feltétlenül és szükségképpen igaz) eszmék tulajdonlásával, szellemi hatalommal párosul.[34] A tőkés termelés anyagi sajátosságainak teljes meghaladása ennélfogva feltételezi a tőkés szellemi termelési szféra sajátos birtoklása és tulajdonlási módjának a dialektikus megszüntetését is.

Az általános termeléselmélet két alaptudományágra épül: a használati érték társadalmi mivolta következtében társadalomtudományinak minősülő műszaki-technikai, konkrét tudományok csoportjára és a gazdaságtudományokra. Úgy látjuk, hogy Marx a társadalmi anyagi lét dualitása általános elméletének inkább gazdasági, mint hasznos-műszaki ismeretanyagát dolgozta ki. Alapvető jelentőségű megállapításokat tett azonban az utóbbira nézve is, és megfogalmazta a két oldal dialektikus kölcsönhatásának lényegi ismérveit. Ezzel ténylegesen megalapozta az általános termeléselméletet mint önálló diszciplinát. Nem térünk itt ki arra a kérdésre, hogy feltehetően milyen társadalom- és tudománytörténeti okok következtében fejlődött mindmáig egyenlőtlenül a marxista termeléstan "két oldala," s hogy melyek az elégséges és szükséges előfeltételei a termelőerők általános elmélete dialektikus materialista szellemben való, következetes kidolgozásának. Azt sem vizsgáljuk itt, hogy a hatékony műszaki és gazdasági eszmék kitermelése maga is munkaráfordítást igényel, hogy a hasznos gazdasági tudatvilág előállításának is társadalmi költségei vannak. A termelési tudatnak is hasznos tartalma (műszaki és gazdasági ismeretek), ill. gazdasági formája (újítási díj, know-how-költség stb.) van.

3.3 A termelőerői tartalom és a gazdasági forma dialektikája

3.3.1

A társadalmi lét fentebb vizsgált két oldala nem közömbösen léteznek egymás mellett, hanem tartalomként és formaként viszonyulnak egymáshoz. Termelőerői (használatiérték-képző) tartalom és gazdasági forma: a termelési mód két, egymást kölcsönösen átható oldala, mozzanata, eleme.

A "termelési mód" fogalma feltételezi, hogy a mozzanatait "tartalmaként" és "formájaként" fogjuk fel és nem egymással szemben közömbösnek (mint azt az eddigi elemzésben tettük).

A termelőerők (a tartalom) az ember szerzett, kiművelt társadalmi erői, s nem természeti erők.

Természeti és termelő (társadalmi) erő különbségét Engels ismert példája nyomán így emeli ki Gramsci: "A villamosság történelmileg aktív, de nem puszta természeti erőként (például mint tűzvészt okozó elektromos kisülés), hanem a termelésnek az ember uralma alatt álló és az anyagi termelőerők összességébe bekebelezett elemeként. A villamosság mint elvont természeti erő akkor is létezett, amikor még nem változtatták termelőerővé, de nem is történelemben működött."[35] Az ember munkaeszközei segítségével ezeket a társadalmi-termelőerőket részben a saját természeti adottságaiból, részben az önmagán kívüli természetből munkálja ki. Ezeknek az erőknek a megnyilvánulásával szünteti meg a készentalált anyagi alakzatokat, és állít helyükbe új, társadalmi-anyagi alkotásokat. A termelőerőkre is érvényesek a társadalmi anyag korábban említett, általánosnak tekintett sajátosságai. A termelőerők "dolgok" - alanyi (szakmunkások, mérnökök, földművelők stb.) és tárgyi (gépek, szerszámok, segédanyagok, energiahordozók stb.) mozzanatok. De egyszersmind technikai viszonyok is, a hasznos dolgok közötti összefüggések is. Egy adott gépsoron technológiailag meghatározott, s többnyire csak bizonyos tűréssel változtatható számú munkaerő dolgozhat, egy adott mosópor gyártásához meghatározott összetételben és sorrendben szükségeltetnek különböző vegyi anyagok stb. "Itt visszatér a kooperáció elve a maga legegyszerűbb formájában - sok ember egyidejű foglalkoztatása, akik egyenlő fajta munkát végeznek - de most egy szerves viszony kifejezéseként. A munka manufaktúraszerű megosztása tehát nemcsak egyszerűsíti és megsokszorozza a társadalmi összmunkás minőségileg megkülönböztetett szerveit, hanem létrehoz egy matematikailag szilárd arányt is e szervek mennyiségi terjedelmét, vagyis az egyes külön funkciókban foglalkoztatott munkások vagy munkáscsoportok viszonylagos számát, illetve viszonylagos nagyságát illetően."[36] Marx és Engels "A német ideológiá"-ban a termelőerők mozzanatai közé besorolták az emberek közötti együttműködési módot, amely "egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok"-kal mindig együtt jár.[37]

Az ember hasznos anyagi és szellemi képességeivel egyaránt alanyi eleme a termelésnek. Az anyagi termelés nemcsak társadalmi-anyagi (az ember testi erői és a termelési eszközök), de szellemi termelőerők megnyilvánulását is feltételezi, megköveteli. A hasznos dolgok és viszonyok anyagi létezéséhez, megalkotásához az üzemi technológiai leírások éppúgy nélkülözhetetlenek, mint a műszaki alkalmazott- és alapkutatások. Az anyagilag létező termelőerőknek tehát az emberek fejében megfelelő szellemi tükörképe van, amely egyúttal

aktívan - a kéz közvetítésével - közre is működik ezen erők anyagi megnyilvánulásában. Ez akkor is így van, ha a megismerés alanyi szubjektuma és objektuma, a szellemi és anyagi munka erőteljes megosztása következtében a termelésben különösnek. Azaz, amit a "fizikai" munkás a termelőfolyamatban anyagilag tesz (a termelési eszközökkel együtt), annak a hatékony műszaki tudata a mérnök fejében van meg.

A termelési mód gazdasági formája, mint már érintettük, abból ered, hogy a termelés során emberi agy, ideg, izom stb. használódik el. A gazdasági formának is vannak alanyi (banktőkés, proletár, állami köztulajdonos) és tárgyi (érték, állótőke, közvagyon) mozzanatai, melyek között gazdasági viszonyok feszülnek (adás-vétel, tőkés-bérmunkás, tervalku stb.). "Proletáron gazdaságtanilag nem egyéb értendő, mint a bérmunkás, aki "tőkét" termel és értékesít" - definiálja Marx a kapitalizmus egyik különös gazdasági szubjektumát, személyiségét.[38]

Az adott pillanatban a társadalom anyagi termeléséhez rendelkezésre álló eleven és holt munkaidőalap mindig véges, s ez ellentétben áll a társadalmi anyagi világ önterjeszkedésének tendenciájával. Ennek az ellentmondásnak a folytonos anyagi feloldása megköveteli a társadalmi munkaidőalappal való gazdálkodást, azaz egy hatékony társadalmi-gazdasági tudatvilág és bizonyos eszközök meglétét. Az anyagi kizsákmányolás is feltételezi a neki megfelelő hasznos tudatformákat. Még a rabszolgakereskedelemnek is szüksége volt egy hatékony eszmekörre, (vallási) önigazolásra - annak kimondására és társadalmi érvényű elfogadtatására, amit Berkeley úgy fogalmazott meg, hogy a négerek "a teremtmények egy másik fajtájába tartoznak, és nem jogosultak rá, hogy a szentségeket magukhoz vegyék".[39]

Helyes lenne-e úgy gondolkodnunk, hogy a társadalmi dologiságok egy része csak a termelőerők, egy másik része pedik a gazdasági formák világába tartozik (míg egy harmadik része a szellemi termelési módba tartozik, az országalmától a templom egeréig)? Vagy inkább úgy kell tekintenünk, hogy minden társadalmi dolog egyfelől, hasznos minőségében az (anyagi vagy szellemi) termelőerőkhöz, másfelől gazdasági minőségében a gazdasági formához tartozik? Nem zárva ki az első megközelítés esetleges helyességét, mi a következőkben inkább a második szemléletmód elfogadására hajlunk. Eszerint egy mérnök lehet tőkés vagy bérmunkás (vagy mindkettő egyszerre), de mindenképpen kell, hogy legyen valamiféle gazdasági alanyisága. A pénz sem csak gazdasági értéktárgyiság: a termelőerők egy sajátos alosztályába tartozik. Használati értékét tekintve a társadalmi gazdálkodáshoz felhasznált termelési eszközök történelmileg különös típusa. Nincs tartalom forma nélkül és megfordítva.

Az a megközelítés, amely a társadalmat viszonyok összességeként ragadja meg, szükségképpen kizárja a csak dologinak tekintett termelőerőket a társadalmi anyagtól. Ha nem is azonos ezzel, de nem zárja ki ennek lehetőségét teljesen az a

szemlélet, amely a társadalom alapját a "gazdasági viszonyokkal" azonosítja (mint pl. kezdettől fogva Sztálin).[40]

Azt a nézetet, amely a termelőerőket a termelési mód tartalmának, a gazdasági meghatározottságokat (a "termelési viszonyokat") pedig "formájának" tekinti, a hazai irodalomban - Marx intenciói nyomán - Tőkei[41] képviselte a legkövetkezetesebben. Ő a tartalmat önmagában viszonynélkülinek, a formát pedig dologiságnélkülinek fogta fel (és tulajdonképpen ebben is bizonyos marxi gondolatokat követett). Ugyanakkor, mint már utaltunk rá, Marxnál a kooperáció technikai, a termelőerők körébe tartozó termelési viszony - és a gazdasági forma sem dolognélküli (gazdasági értéktárgyiság). "A termelőerők társadalmi meghatározottsága Marx szerint az - fejti ki Tőkei -, hogy a termelőerők mindig társadalmi viszonyt fejeznek ki", s ezáltal lesznek "puszta dologi anyagból", "matériából" tartalommá, azaz: "humanizált" természetté.[42] Úgy véljük, ez a megközelítés a termelőerők társadalmiságának még nem teljes elismerése.

3.3.2

Az a felismerés, hogy termelőerői tartalom és gazdasági forma dialektikusan áthatják egymást - Hegellel szólva, hogy "az igazi tartalom tehát önmagában hordja a formát, s az igazi forma a saját tartalma"[43] -, Marxtól származik. Ő fogalmazta meg azt is, hogy az egyes, különös termeléstörténeti korszakokhoz, termelési módokhoz különös, s végső soron egymásnak kölcsönösen megfelelő tartalom és forma tartozik. A társadalmak forradalmi átalakulásának időszakait pedig - az anyagi termelést tekintve - e két mozzanat ellentmondásossága, ellentétbe kerülése előzi meg és részben kíséri. Ez egyben arra is utal, hogy "a termelőerő (termelési eszköz) és a termelési viszony fogalmainak dialektikája olyan dialektika, melynek határai megállapítandók, és amely nem szüntetni meg a reális különbséget".[44]

Azt, hogy a termelőerői tartalom és a gazdasági forma közötti kapcsolatnak kiemelkedő jelentősége van a társadalmi lét, s szűkebben az anyagi termelés kifejlődése szempontjából, Engels már 1844-ben megsejtette "A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" c. írásában.[45] Ennek a dialektikus viszonynak a legátfogóbb és legismertebb megfogalmazását Marx 1859-ben megjelent "A politikai gazdaságtan bírálatához" c. művének előszavában találjuk meg.[46] Ez a felismerés már korábban is egyik "vezérfonala" volt Marx elméleti munkásságának, és e gondolat helyességét különböző termeléstörténeti korszakok konkrét elemzése során is igazolta.

Marx ezt az összefüggést, mint említettük, többnyire termelőerői tartalom és termelési viszonyforma dialektikájaként fogalmazta meg. Azt, hogy e megfogalmazást jelen írásunk-

ban miért nem tartjuk egészen pontosnak, a dialektikus materializmus szemléletmódjával teljesen következetesen összhangban lévőnek, már érintettük. (Korábbi tanulmányunkban még mi is termelőerői tartalom és termelésiviszony-forma dialektikájáról írtunk).[47]

Amikor a termelés tartalmi mozzanatairól ír Marx, azokat többnyire mint a termelési folyamat "anyagi", "reális", "tényleges" elemeit, előfeltételeit említi. Olykor "formai" jellegűeknek is tekinti azokat - e kifejezést tulajdonképpen eltérő kategóriákra alkalmazva. Szemléletes példa erre "A tőke" egyik passzusa[48], ahol Marx egyszerre mond "áruformát", "használatiérték-formát" (mint "természeti formát") és "értékformát". De a forma gyakran azonosul a termelés "társadalmi" minőségével, azaz a termelési (nem ritkán gazdasági) viszonyokkal. (Figyelmet érdemel a következő tény: miért teszi ki Marx gyakran a használati érték, a termelőerők stb. kategóriái elé az "anyagi" megkülönböztető jelzőt? Ezzel nyilvánvalóan nem arra akart utalni, hogy ezekkel a tartalmi meghatározottságokkal szemben az objektív gazdasági forma kategóriái nem-anyagiak.) Mindezt megfontolva, úgy véljük: "formán" Marx többnyire "gazdasági viszonyokat" értett, s termelőerők, illetve gazdasági viszonyok dialektikáját mint dologi és viszony-mozzanatok kölcsönhatását fogta fel.

Az a marxi felismerés, mely szerint a termelőerők mint tartalom dialektikusan meghatározzák a gazdasági viszonyok (és dologiságok) világát mint a nekik megfelelő formát - feltételezi és megköveteli annak elismerését, hogy a gazdasági formának minden különös termelési módban megvan az adekvát, neki megfelelő termelőerői alakja, tartalma. Azaz: a társadalmi termelőerők - alanyi és tárgyi elemeikkel együtt - nem lehetnek egyetlen különös termelési módban sem lényegileg közömbösek, neutrálisak a különös gazdasági formákra nézve. Úgy véljük, hogy a fentebb "relációnizmus"-ként említett, a naturalista-idealista polgári hagyományokhoz bizonyos pontokon még kötődő társadalomfelfogás talaján a történelmi materializmusnak ehhez az alaptételéhez sem lehet igazán következetesen ragaszkodni.

Tartalom és forma dialektikájának különösen részletes és szemléletes leírását adja Marx A tőke I. kötetének 11-13. fejezetében, a munka tőkének való formális, illetve reális (azaz: tartalmi) alávetését ábrázolva. S az itt nyert eredményeket másutt általánosabb érvénnyel, összefoglaló jelleggel is megfogalmazza.[49]

Az ember cselekvő részese a termelés tartalma és formája egymás által való kölcsönös meghatározottságának. Ez a kölcsönös függőség tartalmazza a gazdaságnak az ember mint alanyi termelőerő által való meghatározását és a termelőerőknek az ember mint gazdasági szubjektum, személyiség ("homo oeconomicus") által való meghatározását. Az említett marxi elmezésekből kitűnik, hogy például a gépi berendezés

Marx szerint egyáltalán nem csak közömbös "matéria", hanem bizonyos érettségi fokán a tőkés gazdasági forma sajátosságainak megfelelő, azzal adekvát termelőerői tartalom. "A gépben és még inkább a gépi berendezésben mint automatikus rendszerben a munkaeszköz, használati értéke szerint, azaz anyagi létezése szerint, egy az állótőkével és egyáltalán a tőkével adekvát létezéssé van változtatva."[50]

Itt, anyagi értelemben véve, a tőkének kettős - formai és tartalmi - meghatározását találjuk. A munka tőkének való tartalmi alávetése eredményeképpen egy "technológiailag és egyébként sajátos, a munkafolyamat reális természetét és reális feltételeit átváltoztató termelési mód - tőkés termelési mód"[51] jön létre. A technológiának a gazdasági forma, (a "társadalmi viszonyok") iránti közömbösségét Marx általános értelemben is cáfolja: "A technológia felfedi az ember aktív magatartását a természettel szemben, felfedi életének közvetlen termelési folyamatát, és ezzel társadalmi életviszonyainak és az ezekből fakadó szellemi képzeteknek szellemi folyamatát is".[52] A társadalmi viszonyok éppúgy az emberek termékei, mint a vászon, a len stb. A társadalmi viszonyok szorosan összefüggnek a termelőerőkkel. Új termelőerők megszerzésével az emberek megváltoztatják termelési módjukat, és a termelési módnak, létfenntartásuk módjának megváltoztatásával megváltoztatják valamennyi társadalmi viszonyukat. A kézimalom a hűbérurak társadalmát, a gőzmalom az ipari tőkések társadalmát eredményezi".[53]

Termelési tartalom és gazdasági forma "reális különbségére" áttérve, ez megnyilvánul abban, hogy bizonyos mértékig közömbösek is egymással szemben. "Egy gép, technikai konstrukció vagy technológiai folyamat - írja Ágoston - nem minden esetben mutatja meg, hogy milyen társadalmi feltételek, milyen tulajdon-, csere- és elosztási viszonyok között született és funkcionál. A technika ebben az értelemben a termelőfolyamat 'neutrális lecsapódása' (Marx), amely természetét tekintve semleges az őt alkalmazó osztályok vagy társadalmak érdekei iránt."[54]

Ezt a viszonylagos neutralitást, Vámosival[55] egyetértve, úgy is megfogalmazhatjuk, hogy egy olyan termelőerői tartalmon, amely egy bizonyos gazdasági formával adekvát - valamely másik, neki lényegileg meg-nem-felelő gazdasági forma is kibontakozhat. Ez a különbség azonban feltételezhetően csak az új forma egy bizonyos érettségi fokáig állhat fenn - ha több évszázadot fog is át, mint például az eredeti tőkefelhalmozás esetében. Az új gazdasági forma teljes kibontakozása előfeltételezi a termelőerői tartalom különösségének alapvető, forradalmi-anyagi átalakítását. Ez a tanulság adódik abból az elemzésből is, amelyet Marx a munka tőkének való, előbb formai, majd "reális" (tartalmi) alávetésére nézve elvégzett.

Éppígy az is lehetséges, hogy egy új tartalom bizonyos mozzanatai még a régi forma keretein belül bontakozzanak ki. Egy hasznos találmány, ha jelentősen megelőzi gazdasági for-

máját (s nem illeszkedik a termelőerők hagyományos rendszerébe sem), elsatnyul, ideiglenesen feledésbe megy. Évszázadokkal később esetleg újra felfedezik: és akkor a termelés aktív hajtóerejeként már anyagilag alkalmazzák is. A viszonylagos közömbösség abban is megmutatkozik, hogy bizonyos régi tartalmi feladatokat már az új formának kell megoldania ("szocialista iparosítás").

Elismerjük azonban, hogy "A tőké"-ben és előmunkálataiban, amelyekben a tőkés termelési mód tartalma és formája dialektikájának ábrázolásánál Marx konkrétan érvényesítette és igazolta a történelmi materializmus általa korábban felismert alapeszméjét, helyenként ettől részben eltérő, kevésbé dialektikus megfogalmazások is fellelhetőek. A Tőkei által Sztálinnak (és másoknak) felrótt[56] szemléleti egyoldalúságot - hogy ti. a termelőerőket csak a termelési viszonyok iránt közömbös matériáknak, de nem a termelési mód tartalmi elemének veszik - nem tekinthetjük függetlennek Marx ilyen megfogalmazásaitól.

3.3.3

Tartalom és forma dialektikáját tekintve, a marxizmus történetében gyakran inkább azokhoz a marxi megfogalmazásokhoz kötődtek, amelyek egy adott termelési mód társadalmi jellegét és specifikumait döntően a gazdasági formán belül ragadják meg, vagy arra korlátozzák. Ezeken a helyeken Marx a "gépi berendezés automatikus rendszerét" többnyire nem mint a tőkés termelés sajátos tartalmai elemét, hanem csak mint általában-vett termelőerőt kezeli.

A közösségi termelés kibontakozása eddig jellemzően olyan országokban indult meg, ahol a formai forradalmasodást nem előzte meg a tőkés iparosodás teljes kifejlődése, érett alakjának kialakulása. Végső soron erre vezethető vissza az, hogy a marxizmusban hosszú ideig e tekintetben bizonyos formacentrikusság dominált. A "szocialista iparosítás" korszakának befejeződésével e kérdést illetően módosulás figyelhető meg a hatékony termelési tudatvilágban is. Forma és tartalom dialektikáját, adekvátságát túlozza viszont el az a felfogás, amely szerint nem lehetséges a gazdasági forma forradalmi jellegű átalakulása a termelőerői tartalom gyökeres megváltoztatása nélkül. Az egyoldalúan tartalomcentrikus megközelítés e tekintetben elsősorban a polgári, illetve újbaloldali eszmeáramlatokban lelhető fel.

Ez a szemlélet egy adott termelési mód "lényegének" - a közömbös természeti-termelőerői matériától elvonatkoztatva - a termelési viszonyokat (a gazdasági formát) teszi meg. A társadalom alapjának egyoldalú sztálini meghatározását követve, gyakorta ez a szemléleti kiindulópont jellemző az ipari, ipar utáni stb. társadalmak polgári elméleteinek mar-

xista igényű kritikájára is. Egy tipikus megfogalmazás szerint "ma már szinte axiómaszámba megy, hogy egy-egy kort éppen a termelési viszonyok összessége jellemez".[57]

Az e tekintetben formacentrikus koncepciókra tartalom és forma különbségének, egymás iránti közömbösségének túlhangsúlyozása jellemző. Ez éppúgy antidialektikus, mint a polgári technicizmuselméletek eljárása. Utóbbiak tartalom és forma közvetlen egybeesését (a technika alapján), az előbbiek különbözőségüket (a formai mozzanat túlzott előtérbe-állításával) abszolutizálják.

A formacentrikus szemléletmód gyakran hivatkozik kiindulópontként több jól ismert marxi-engelsi megfogalmazásra. Tekintsük például a következő, "A tőké"-ben megtalálható gondolatot: "Idő és tapasztalat szükséges, amíg a munkás megtanulja, hogy a gépi berendezést ennek tőkés alkalmazásától megkülönböztesse és ezért támadásait magáról az anyagi termelési eszközről átvigye annak társadalmi kizsákmányolási formájára."[58]

Nehezen vitatható, hogy itt a termelési eszköz valóban mint a gazdasági forma iránt (viszonylag) közömbös anyagiság van tekintve. "Egy gyapotfonó gép - gép, amellyel gyapotot fonnak. Csak meghatározott viszonyok között lesz tőkévé. Ha ezekből a viszonyokból kiszakítjuk, éppoly kevéssé tőke, ahogy az arany önmagában véve nem pénz, vagy a cukor nem a cukor ára".[59] Az aranyminőség, ez kétségtelen, a pénzminőségtől teljesen függetlenül létezik - mivel az előbbi élettelen, az utóbbi pedig társadalmi anyagiság. De vajon állítható-e ugyanez a gyapotfonó gép (mint különös társadalmi termelőerő) és a tőke mint gazdasági forma viszonylatában is? Marx általános termeléstörténeti felismerései, valamint a tőke-munka viszony kifejlődéséről adott elemzései alapján itt, úgy véljük, a tagadó válasz helyes. Egy gyapotfonó gép, amilyen mértékig közömbös a neki megfelelő gazdasági formával szemben, anyagilag ki is szakítható abból. De feltehetően ennek is megvannak a határai, amelyeket az szab meg, hogy mint történelmileg különös termelési eszköz a (gyapotfonó) gép a tőketartalom eleme.

A gép és annak alkalmazása különböző dolgok, mert az egyik tartalmi, a másik formai elem. De különösségükben nem lehetnek teljesen függetlenek egymástól. Az idézett marxi megfogalmazások, úgy tűnik, nem zárják ki egy olyan következtetés levonását, hogy a munkásosztálynak a tőkés termelés forradalmi megdöntéséhez csak a formát kell radikálisan megváltoztatnia, a tőkés viszonyok között kifejlődött anyagi termelőerőket pedig egyszerűen át kell vennie és csak mennyiségileg kell szaporítania.[60] Ez a gondolatmenet szemben áll azzal a korábban idézett marxi megállapítással, mely szerint a gépi berendezés automatikus rendszere, használati értéke szerint is egy, a tőkés gazdasági formának megfelelő tartalmat képvisel. Marx itt idézett, a gépprombolás ellen irányuló érvelésének elemzésénél azonban nem szabad eltekintenünk attól, hogy a "gép-tartalom" meghaladása a gazdasági felsza-

badulás előtt tulajdonképpen nem is lehetséges. Az automatizált géprendszerek "tartalmi megtámadására" a tőkés gazdaságban ma is számos esetben kerül sor. Ezek a kísérletek azonban, úgy látszik, a tőkés forma nyomása alatt nem tudnak tényleges és széles körű eredményeket elérni. E kísérleteket is figyelembe véve, a "scientific management" módszereivel megszervezett termelési folyamatok napjainkban is uralkodóak és tipikusak a tőkés iparban.61

Marx írásaiban ezek a kevésbé dialektikus megfogalmazások többnyire közvetlen kritikai reakciót jelentenek azokra a naturalista szellemű polgári közgazdaságtani gondolatokra, amelyek szerint a tőke "örök, természeti dolog" és nem társadalmi viszony, az arany természeténél fogva pénz stb. Ennek szemléltetésére idézzük a következőket: "A közgazdászoknál ... szükségképpen mindig a dolog tulajdonságaként mondják ki, ami a tőkés termelési mód tulajdonsága, jellegzetessége, tehát magáé a tőkéé, amennyiben a termelőknek egymás közti és termékükhöz való meghatározott viszonyát fejezi ki."62 "Hogy a sajátos társadalmi formát - azaz a tőkés formát, amelyben a munka és a munkafeltételek viszonya visszájára fordul, úgy hogy nem a munkás alkalmazza a feltételeket, hanem a feltételek a munkást - technológiailag is igazolják, a közgazdászok a munka tárgyi mozzanatának hamis fontosságot adnak magával a munkával szemben."63

A polgári közgazdászokkal szemben, úgy tűnik, valójában nem az a bizonyítandó, hogy a pusztán anyagi munkafeltételként, általában vett termelési eszközként felfogott gép nem tőke. Hiszen ebben a megközelítésben a gép épp azt a sajátos minőségét veszíti el, amely az adott tőkés termelési mód tartalmi elemévé teszi, elveszti különös társadalmi tárgyiságát. Az igazi marxi kritika viszont a gépi berendezést épp mint a termelési eszközök történetileg különös, a tőkés termelési módhoz tartozó tartalmi alakját ragadja meg. S ezzel Marx megmutatta a gép mint tárgyi termelőerő nem-hamis fontosságát.

Miért ragaszkodtak a kifejlődő közösségi termelés marxista teoretikusai hosszú ideig döntően inkább a kevésbé dialektikus marxi megfogalmazásokhoz? Feltehetően azért, mert a közösségi termelés eddigi valóságos történetére tartalmi szempontból inkább a tőkeformával adekvát termelőerői alakzatok kimunkálása, kiteljesítése volt a jellemző (ez egyaránt vonatkozik a tárgyi és alanyi termelőerőkre. A szocialista iparosítás nemcsak a vaskohók, de a nagyipari munkások számának a növekedését is eredményezte. Ez utóbbi tényt az új gazdasági forma megszilárdítása szempontjából talán nem mindég értékeljük jelentőségének megfelelően). A "létező szocializmus" formai és tartalmi jellemzőinek ez a viszonylagos ellentmondása, különbözősége indíttatta a marxista társadalomfelfogás számos képviselőjét arra, hogy a "már inkább" közösségi formát (gazdasági-anyagi világot) gyakran egyoldalúan kiemelje a "még inkább" tőkés termelőerői-tartalmi világgal szemben. S a formacentrikus megközelítés érvényességét, mint érintettük, az egész emberi termeléstörténelemre kiterjessze. Ezt a felfogást tehát a közösségi ter-

melés azon kifejlődési periódusa hatékony elméleti termékének tekinthetjük, amelyet inkább jellemez a munka formai, mint tartalmi felszabadítása a tőke uralma alól.

Ahogyan a szocialista iparosítás korszaka az egyes országokban a befejezéséhez közeledik, az ún. extenzív növekedés forrásai kimerülnek, egyre inkább teret nyer az a megítélés is, amely sürgeti a közösségi termelés gazdasági formájával adekvát tartalmi alak elméleti és gyakorlati kimunkálását.[64] Megfogalmazódik az a felismerés, hogy az importált tőkés technika termelőerői-tartalmi oldalról nézve sem semleges.[65]

S Marx alapeszméi nyomán - mert most ez válik egyre inkább hatékony tudattá - újra hagnsúlyozzák, hogy a fordizmus a munkaeszközök, -helyek és -idők sajátosan tőkés tartalmi alakját testesíti meg (Makó Csaba),[66] hogy a létező szocializmus anyagi világának gyarapítása szükségessé teszi a felülről hierarchizált technikai-társadalmi függőségi kapcsolatok átalakítását-megszüntetését.[67] Mindezek kiemelése mellett úgy látjuk azonban, hogy az új tartalom csírái, bizonyos mozzanatai (a vadhajtásokkal együtt) már a közösségi termelés kibontakozásának kezdetein is jelen voltak.

Utalnunk kell itt arra a megközelítésre is, amely viszont a tartalom és a forma dialektikáját, egybevágóságát túlozza el, elméletileg végső soron megszüntetve valódi különbözőségük egymással szembeni önállóságuk lehetőségét. Mert igaz ugyan, hogy - mint Gorz írja - a kapitalizmusban a technológia (is) az osztályharc fegyverévé válik[68], és hogy a kapitalizmus meghaladása nemcsak termelési-gazdasági, de termelési-technikai sajátosságainak forradalmi megváltoztatását is feltételezi.[69] Ebből azonban egyáltalán nem következik az, hogy a kapitalizmus "reális", azaz anyagi meghaladása formai tekintetben nem lehet alapvető jellegű a tartalom lényegi átalakítása nélkül, hogy tehát, általánosabban fogalmazva, forma és tartalom bizonyos mértékig ne lehetnének-lennének önállóak is egymással szemben. A tartalmi mozzanat jelentőségét e tekintetben túlhangsúlyozó újbaloldali álláspontról (éppúgy, mint a polgári technicizmus-elméletek esetében) csak az anyagilag már létező közösségi termelés, illetve társadalmak szocialista jellegének kétségbevonásához lehet eljutni. Mégpedig azon az alapon, hogy az elsősorban a gazdasági formára kocentrálódó változás nem lehet lényegi, nem lehet igazán forradalmi még a formára nézve sem (mint azt pl. Gorz írja 1967-es könyvében[70]). Vajda Mihály is, egyetértőleg interpretálva Korsch-ot úgy látja, hogy a Szovjetunióban 1917-ben megindult folyamat "az orosz állapotok elmaradottsága folytán - mindenekelőtt lényegüket tekintve még nem szocialista, hanem polgári feladatokat" volt hivatott megoldani, mivel "mielőtt az orosz proletáriátus mindenoldalúan elsajátíthatta volna a modern termelőerőket, előbb létre is kellett hoznia azokat."[71] Az a tétel, hogy a történelmi feladat itt még nem volt szocialista jellegű -

bizonyos tekintetben igaz a termelőerői tartalomra nézve, de lényegileg nem állja meg a helyét a gazdasági forma tekintetében. Úgy látjuk, általában véve sem tartható az az állítás, hogy nem lehetséges - sőt, anyagilag nem lehet szükségszerű - alapvető forradalmi változás a forma oldalán a tartalom gyökeres átalakulása nélkül. (S feltehetően "inkább már új" forma és "inkább még régi" tartalom reális különbözőségének határáig még a közösségi termelés mai alakjai sem jutottak el.) Tartalom és forma adekvátságának ösztönös túlhangsúlyozása mutatkozott meg pl. a "vörös vasutat" követelő trogloditáknál, vagy a proletkult-mozgalomban is.

4. ELIDEGENÜLÉS ÉS FETISIZMUS

4.1 Elidegenülés: eldologiasodás és/vagy kizsákmányoltság?

4.1.1

Tanulmányunk zárófejezetében - részben az eddig kifejtettek összefoglalásaként - néhány olyan kérdést érintünk, amelyekkel Marx "A tőke" I. kötetének egyik kulcsfontosságú, "Az áru fétisjellege és ennek titka" című részében elsősorban foglalkozott. Ez a rész egyike a legnehezebben megérthető, legbonyolultabb, az utókor számára a legtöbb fejtörést okozó marxi szövegeknek. Az itt található gondolatoknak a marxi életművön belüli jelentőségét Lukács György így emelte ki: "Gyakran - és bizonyos joggal - hangsúlyozták már, hogy a hegeli logika híres fejezete, mely a létet, a nem-létet és az alakulást tárgyalja, magába foglalja a hegeli filozófia egészét. Talán ugyanilyen joggal el lehetne mondani azt is, hogy az áru fétisjellegéről szóló fejezet az egész történelmi materializmust, a proletariátus egész önismeretét, mint a tőkés társadalom megismerését (és a korábbi társadalmakét, mint a kapitalizmushoz vezető utat) magában rejti".

Mi abban látjuk a marxi életmű e részének jelentőségét, hogy benne talán a legtisztábban mutatkozik meg a naturalista materializmus és a történelmi materializmus döntő különbsége a társadalmi dolog felfogásában, ennek összefüggése a társadalmi anyagi lég meghatározó szerepét kimondó alapeszmével, s mindezek jelentősége az elidegenülés, a fetisizmus, az eldologiasodás, a kizsákmányolás szemléletében és a pénz szempontjából.

A továbbiakban utalunk olyan, más helyeken fellelhető marxi gondolatokra, elemzésekre is, amelyek az itt érintett kérdéseket részben sokoldalúbban-árnyaltabban, részben esetleg némileg eltérő értelemben tárgyalják.

4.1.2

Marx, a polgári társadalom ártulajdonosainak fetisisztikus szemléletmódját elemezve, anyagi-objektív alapjait kutatva, a következő - kulcsfontosságú szerepe miatt részletesebben idézett - gondolatmenetet fejti ki:

"Az áruforma titokzatossága ... egyszerűen abban áll, hogy az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonságait, ennélfogva a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyaknak

rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát. E quid pro quo (felcserélés) révén a munkatermékek árukká, érzékileg érzékfölötti, vagyis társadalmi dolgokká válnak ... az áruformának és a munkatermékek értékviszonyának, amelyben ez jelentkezik, semmi köze sincs a munkatermékek fizikai természetéhez és az ebből eredő dologi vonatkozásokhoz. Csak maguknak az embereknek meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt számukra dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti... A termelők számára ezért magánmunkájuk társadalmi vonatkozásai annak jelennek meg, amik, vagyis nem a személyek közvetlenül társadalmi viszonyainak magában a munkájukban, hanem ellenkezőleg a személyek dologi viszonyainak és a dolgok társadalmi viszonyainak. ... az emberek igyekeznek ... saját társadalmi termékük titkának nyitjára jönni, hiszen a használati tárgyaknak értékekként való meghatározása éppúgy az ő társadalmi termékük, mint a nyelv. Valójában a munkatermékek értékjellege csak azáltal szilárdul meg, hogy mint értéknagyságok érvényesülnek. Az utóbbiak állandóan változnak, függetlenül a cserélők akaratától, tudtától és cselekvésétől. Az ő szemükben saját társadalmi mozgásuk dolgok mozgásának formáját ölti, amely mozgásnak ellenőrzése alatt állanak, ahelyett, hogy ők ellenőriznék."[2] S itt Marx láthatóan egyetértőleg idézi Engels 1844-es gondolatát: "Mit gondoljunk egy olyan törvényről, amely csak periodikus forradalmak útján érvényesülhet? Az éppenséggel természeti törvény, amely a részeseinek tudattalanságán alapszik".[3] Végül az értékformával összefüggő kategóriákról Marx a következőket mondja: "Formulák, amelyeknek a homlokukra van írva, hogy olyan társadalomalakulathoz tartoznak, amelyekben a termelési folyamat uralkodik az emberen, és az ember még nem uralkodik a termelési folyamaton."[4]

Az előbbi idézetek elemzésénél megítélésünk szerint nem hagyható figyelmen kívül az, hogy e szövegrészekben is feltehetőek a dialektikus materialista naturalizmusnak az I. fejezetben vázolt maradványai. A munkatermékeket mint használati értékeket Marx itt is természetinek minősíti, de termeltnek, tehát "társadalmi természeti"-nek. Ha az emberek munkája magánmunka, akkor termékük áruformát ölt. Ez az áruforma, a termék értéktárgyisága(nak egy történelmi alakja) éppúgy, illetve ahhoz hasonlóan objektív tulajdonsága a terméknek, mint a használati értéke, szintén dologi tulajdonsága, de nem "társadalmi természeti", hanem "természetfeletti", "érzékileg érzékfeletti", azaz társadalmi tárgyisága. Az áruforma és a munkatermékek értékviszonya jeleníti meg az emberek munkájának társadalmi jellegét, a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát, azt, hogy termékeire kölcsönösen szükségük van. Éppoly magától értetődő természeti szükségszerűségnek, a munkatermékek "társadalmi természeti", tehát örök tulajdonságának tűnik az áruforma, mint maga a termelő munka, holott csak (!) arról van szó, hogy a termelt természeti dolgoknak "furcsa" társadalmi tulajdonságaik vannak. Termelőik társadalmi viszonyát tükrözik áru-

formájukban és értékviszonyaikban, azaz társadalmi tulajdonságaikban. Termelőik társadalmi viszonyát mint dolgok közvetítik, de mint olyanok, amelyek áruformájuk és értékviszonyaik révén társadalmi viszonyban állnak egymással a cserében, "vagyis egy társadalmi folyamatban". A munkatermékeknek mint áruknak ez a társadalmi viszonya elrejti termelőik elől saját társadalmi viszonyaikat. Viszonyaiknak tükörképét nézik termékeik értéktárgyias társadalmi vonatkozásaiban, de nem látják a tükrözöttet, saját magukat társadalmi-gazdasági viszonyaikban. Termékeiket nem azért vonatkoztatják egymásra, mint értékeket, "mert ezek a dolgok szemükben pusztán dologi burkai egyenlő fajta emberi munkának. Fordítva ... Nem tudják ezt, de csinálják".[5] Szemléletükben tehát szükségszerűen felcserélődik munkájuk társadalmi jellege a munkatermékek értéktárgyias társadalmi tulajdonságával, társadalmi viszonyaik termékeik rajtuk kívül létező társadalmi viszonyával. S ennek következtében látszik szemükben eleve árunak, érzékileg érzékfölöttinek, vagyis társadalmi dolognak a "társadalmi természeti", ami pedig nem az. A termék áruformájának, értékviszonyának semmi köze sincs fizikai természetéhez. (A műszaki elv teljes érvényrejutásának tényével, gondolatával összhangban Marxnak itt a termék természeti fizikai tulajdonságát kellett volna említenie.) Mivel Marx a személyek nem-értéktárgyias dologi viszonyait nem sorolja társadalmi viszonyaik körébe, ezért nem azt mondja, hogy a használati tárgyak éppúgy az emberek társadalmi terméke, mint azok értékekként való meghatározottsága, hanem azt, hogy az utóbbi éppúgy az emberek terméke, mint a nyelv. Az árutermelő társadalom gazdasági alapja által meghatározott embereket megtéveszti az a "furcsa" körülmény, hogy a termékek használati tulajdonságai az ember és a termék viszonyában realizálódnak, míg értéktárgyiságuk csak a cserében, "vagyis egy társadalmi folyamatban". A termelt tárgyak "immanens", "társadalmi természeti" tulajdonságának látszik áruként való világrajövetele, kicserélhetősége, nem pedig meghatározott társadalmi, történelmi állapotok következményének. Ez alapozza meg az áru fetisisztikus szemléletét. Utóbbi kifejeződése annak, hogy az árugazdaság uralkodik létrehozói fölött és nem fordítva. A vallástörténetből ismert fétisek emberek feletti rontó vagy jótékony hatalma képzelt. Az ember itt saját képzeteinek rabja. Az árugazdaság hatalma termelői felett anyagi. Az áruk értéknagysága termelőik, tulajdonosaik, cserélőik tudatától, akaratától, anyagi cselekvésétől függetlenül változik. Egy természettörténeti folyamat anyagi objektivitásával uralkodik az árutermelőkön termékeik anyagi-értéktárgyias, érzékileg érzékfeletti, társadalmi természete.

Marx dialektikus materialista szemléletmódja itt mindenekelőtt abban az alapgondolatban mutatkozik meg, hogy az árutermelők viszonyai nem(csak) szellemi-jogi jellegűek, hanem anyagiak (is). Ezeket az emberek anyagi javaikkal, s azok értéktárgyias formájával együtt termelik. Csak a termelő-

erők bizonyos fejlettségi fokain léteznek ilyen, értéktárgyias dologi formában megjelenő társadalmi anyagi viszonyok. Az árutermelés sajátos anyagi világa szükségessé teszi és meghatározza az árutermelőkben egy hamis, de hatékony tudati tükrözés "eszmei kitermelődését", ezen állapotok fetisizáló szemléletét. A fetisizmus megszüntetése tehát nem csupán, sőt nem is elsősorban szellemi feltételektől függ. Sem a termékek áruformája, érzékileg-érzékfölötti érték-tárgyisága (= társadalmi természete), sem termelőik termelési viszonyainak áru-dologias megjelenési formája (= közvetítettsége) nem szűnik meg attól, ha a tudatban leküzdöttük a fetisizmust. Ha rá is jövünk arra, hogy az áruforma nem a termék "társadalmi természeti" tulajdonsága, hanem "természetfeletti" (= érzékileg érzékfeletti, dologi), de nem képzelt-tudati, hanem a társadalmi-anyagi értelemben vett "természetfeletti" sajátossága, még mindig hátra van a leglényegesebb: azoknak a valóságos anyagi feltételeknek a tényleges megszüntetése, amelyekből az árutermelés kizsákmányoláshoz vezető alaptendenciája fakad.

Az idézettekkel kapcsolatban néhány lényeges nehézség is adódik. Az első az, hogy Marx a dologiságot itt természeti minőségnek veszi és ezért tekinti a termék (áru) értéktárgyiságát "társadalmi természeti" jelenségnek, "érzékileg érzékfeletti"-nek, az árutermelők társadalmi viszonyainak ilyen dolgok által való közvetítettségét eldologiasodásnak, az ilyen dolgok uralmát termelőik felett "természeti" hatalomnak stb. A dologinak, a tárgyinak, a testinek a természetivel való azonosítása azonban - legkifejlettebb formájában - a polgári világszemlélet sajátja. Marx nem szakított volna ezzel? Egy olyan közismert, gyakori gondolata azonban, mely szerint az áru használati értéke természeti, csereértéke pedig társadalmi létezése azt bizonyítja, hogy Marx fentebb idézett gondolataiban az "értéktárgyiasság"-nak "társadalmi természeti"-ként való említése valójában társadalmi-anyagiként értendő. A használati értéket azonban Marx többnyire szó szerint véve kezeli természetiként. Elméletörténetileg tehát az volna a helyzet, hogy Marx lényegesen ugyan, de mégis csak részlegesen szakított a dologit a természetivel azonosító polgári nézőponttal, amikor a használati értéket a természeti körben hagyta és ettől az (áru) értéktárgyiságot mint társadalmi tárgyiságot megkülönböztette? Egyértelműen ezt kellene állítani, ha figyelmen kívül hagynánk a következő marxi gondolatokat.

Az áru használati értékre "csak mint emberi munka terméke tesz szert". Nincs ez ellentétben a használati értéket természetinek minősítő gondolattal? Nincs, ha "az emberi munká"-t természeti tényezőnek tartjuk, ami természeti tárgyi tulajdonságokban tárgyiasul, vagy ha elismerjük, hogy társadalmi folyamatnak is lehetnek természeti produktumai. Az első esethez maga Marx nyújtja a szó szerinti támpontot "A tőke" egy másik helyén, ahol leszögezi, hogy a munka

mint olyan a maga egyszerű meghatározottságában, "használati érték előállítására irányuló célszerű tevékenység", az emberi élet örök természeti feltétele.[6] A másik értelmezéshez nehéz lenne Marxnál szó szerinti támpontot találni. Az ezzel ellentétben állóhoz azonban igen, ott, ahol az árutermelők magánmunkáinak "ténylegesen kettős társadalmi jellegé"-ről ír. E munkák kettős társadalmi jellege abban van, hogy egyrészt meghatározott társadalmi szükségleteket kielégítő hasznos munkák, másrészt emberi erők kifejtései. Az árutermelők magánmunkája előbbi minőségében (a termék immanens, fizikai, kémiai, biológiai stb. tulajdonságain alapuló) társadalmi használati értéket alkot, utóbbi (gazdasági) minőségében pedig értéket.[7]

A marxisták között hosszú ideig általános volt az a felfogás, hogy mindez azt jelenti: az árutermelés előtt nem volt, s utána nem lesz a munkának és termékének kettős társadalmi jellege. (Az előző fejezetben már jeleztük az ettől eltérő értelmezési kísérletet.) Összhangban is van ez Marx felfogásával annyiban, amennyiben Marx úgy jellemzi a személyi függőségi viszonyokon alapuló középkori jobbágymunkát, a falusi parasztcsalád patriarchális, közvetlenül társadalmasított ipari tervékenységét és a közösségi termelési eszközökkel dolgozó szabad emberek termelését, mint ahol és amikor "a munka különös természeti formája, különös volta" (a földművelés, az állattenyésztés, a fonás, a szövés stb.) közvetlenül egybeesik és azonos társadalmi formájával. Itt a hasznos "munkák közvetlenül" "társadalmi funkciók" s ezért termékük nem ölt "misztikus formát", közvetlenül társadalmi termék.[8] A Robinson-példát elemezve azonban, Marx ugyanott azt is kiemeli, hogy "valamennyi viszony Robinson és ama dolgok között, amelyekből magateremtette gazdasága áll ... egyszerű és átlátszó ... És mégis megvan bennük az érték valamennyi lényeges meghatározása".[9] Pedig Robinson nem árut termelt, nem eladásra termelt. Magántermelő volt - mondhatnánk erre, s ezért lelhetőek fel munkájában a (gazdasági) értékmeghatározás alapelemei. De Marx azt is feltételezi, hogy a szabad emberek egyesülésének közösségi termelésében "megismétlődik Robinson munkájának minden meghatározása, csak nem egyénileg, hanem társadalmi fokon".[10]

Az idézett szövegek és szövegösszefüggések alapján nem egyszerű válaszolni arra a kérdésre, hogy Marx csak az árutermelők magánmunkájának és termékeinek tulajdonított kettős társadalmi jelleget, vagy pedig más termeléstörténeti korszakok munkáinak és termékeinek is? Azokból a marxi gondolatokból, amelyekből e kérdés második felére nézve is, igenlő válasz adódik, következik az is, hogy Marx ezeken a pontokon teljesen szakított a dolgit, a tárgyit a természetivel azonosító polgári álláspontttal. Megítélésünk szerint ez az a gondolati vonulat a marxi társadalomfelfogásban, amely megalapozza és maradéktalanul kifejezi a történelmi materialista álláspontot a társadalom dologiságának a kérdésében.

Egy másik nehézség atekintetben jelentkezik, hogy Marx az ember és a tárgyi terméke közötti árutermelésbeli viszonyt, és az itt kifejlődött fetisizmust elemezve, nem adott-e "túl sokat" a tárgyi dolgoknak és "túl keveset" az alanyi embernek? Hogyan kell például a történelmi materializmus szellemében értenünk a következő, - a Gazdasági-filozófiai kéziratok-ban található - gondolatát: "A pénz, mivel megvan az a tulajdonsága, hogy mindent megvásárolhat, ... hogy minden tárgyat elsajátíthat, nem egyéb tehát, mint a tárgy eminens értelemben. A pénz a kerítő a szükséglet és a tárgy között, az ember élete és létfenntartási eszközei között. De ami nekem az én életemet közvetíti, az más emberek számomra való lézetését is közvetíti nekem. Ez számomra a másik ember."[11] Lehetséges-e, hogy csak a termékek uralkodnak termelőik felett, s hogy a pénz, amely a másik emberhez való viszonyomat gazdaságilag közvetíti, ezáltal magává a másik emberré személyesül? Nem a fetisizmus maradványa-e Marx gondolatmenetében az, ahol a termékeknek termelőik feletti hatalmát "társadalmi természeti"-nek minősíti? S nem személyteleníti-e túlságosan el ezt az állapotot az elméleti leképezés során ott, ahol a gazdasági élet alanyi szereplőit "csak" a gazdasági viszonyok megszemélyesítőiként, bizonyos jellemálarcok hordozóiként kezeli? S meghatározódhat-e az árutermelésben a munkatermékek gazdasági tárgyisága az emberek akaratától és anyagi cselekvésétől egyaránt függetlenül?

Véleményünk szerint joggal merülhetnek fel ilyen és hasonló kérdések akkor, ha nem vesszük észre azt, hogy Marx itt a társadalmi anyagi lét, pontosabban az anyagi javak termelési módja önmeghatározottságának különös történelmi alakját ábrázolja.

A történelemben "minden fokon készen található ... egy anyagi eredmény, a termelőerők egy összege, egy történelmileg megteremtett viszony a természethez és az egyének közt egymáshoz ... a körülmények éppannyira alkotják az embereket, mint az emberek a körülményeket. A termelőerőknek, tőkéknek és társadalmi érintkezési formáknak ez az összege, amelyet minden egyén és mindegyik nemzedék mint valami adottat készentalál, a reális alapja annak, amit a filozófusok 'szubsztanciának' és az 'ember lényegének' képzeltek el, amit istenítettek és ami ellen harcoltak, olyan reális alap, amelyet az emberek fejlődésére gyakorolt hatásaiban és befolyásaiban a legkevésbé sem zavar az, hogy ezek a filozófusok az öntudat és az Egyetlen megtestesüléseként lázadnak ellene. A különböző nemzedékek e készentalált életfeltételei döntik el azt is, hogy a történelemben időszakosan visszatérő forradalmi megrázkódtatás elég erős lesz-e arra vagy sem, hogy minden fennállónak a bázisát megdöntse és ha a teljes forradalmasodásnak ezek az anyagi elemei - nevezetesen egyfelől a meglévő termelőerők, másfelől olyan forradalmi tömegnek a képződése, amely nemcsak az eddigi társadalomnak egyes feltételei ellen indít forradalmat, hanem maga az eddigi 'élettermelés', az 'össztevékenység' ellen, amely e társadalom bázisa volt -

nincsenek meg, akkor a gyakorlati kifejlődés szempontjából teljesen közömbös, hogy ennek a forradalmasodásnak az eszméjét már százszor is kimondták - mint ezt a kommunizmus története bizonyítja".[12] - így írta le a társadalmi anyagi lét önmeghatározottságát nem definíciószerűen, de mégis tömören Marx 1845/46-ban.

A társadalmi anyagi lét önmeghatározottsága a marxi koncepció szerint tehát nem személytelen, nem az emberi cselekvést nélkülöző jellegű. A körülmények éppannyira alkotják az embereket, mint az emberek a körülményeket - az önmeghatározás anyagi folyamatában az alanyok sohasem játszhatnak csak passzív, szenvedő szerepet a tárgyakkal szemben és megfordítva. Kétségtelen azonban: Marxnál a hangsúly itt azon van, hogy az ember és tevékenysége meghatározott a társadalom anyagi léte, mindenekelőtt az anyagi javak termelési módja által, aminek az ember, anyagi mivoltában és termelő munkájával szintén része. Szükségképpen és még inkább erre esik a hangsúly a tőkés termelés önmeghatározottságának marxi ábrázolásában, mert a meghasonlott anyagi önmeghatározottságnak ez a legfejlettebb alakja. (A "meghasonlott" kifejezés itt összefoglaló jelzése mindannak ami kizsákmányolás, alávetettség, antagonizmus, elidegenedés, fetisizmus stb.) Ezen belül - "A tőké"-ből idézett szövegekben is - kiemelten szerepel az, hogy e társadalom tagjain uralkodnak termelésük tárgyi termékei (termelési folyamatuk és termelési viszonyaik mellett), bár nem egyformán és nem egyforma mértékben. Marx számos helyen rávilágít a burzsoázia és a proletariátus helyzetének alapvető különbségére ebből a szempontból.[13] Ha e fejezet elején "A tőke" elemzett részeiből ez nem is olvasható ki teljes határozottsággal, e mű más helyein világosan kitűnik, hogy Marx az árutermékek termelőik feletti hatalmát nem tartotta "személytelennek". Azaz: nem gondolta úgy, hogy itt csak a "dolgok", azaz a tárgyi oldal uralkodik az alanyi oldal felett - hanem úgy látta, hogy az emberek alkotta tárgyak uralma az emberek felett egyúttal az egyik embernek a másik feletti uralmát is anyagilag közvetíti. Hiszen, mint az "A szent család"-ban megfogalmazódik, "a tárgy mint az ember számára való lét, mint az ember tárgyi léte, egyszersmind az embernek a másik ember számára való létezése, a másik emberrel való emberi kapcsolata, az ember emberhez való társadalmi viszonyulása is".[14]

A tőkének mint a termelés tárgyiasult eredményének hatalma a proletár felett egyúttal a tőkés hatalma kizsákmányoltja felett. Ebben a viszonyban benne van tehát az, hogy a proletár termelőképessége (munkájának elidegenített - tőle elvett - terméke formájában) a tőkés kezében saját kizsákmányoltságának eszköze lesz. De e társadalmi forma végkifejletében a tőkés lesz tőkéje foglya (mert sem eszmeileg, sem anyagilag nem törekedhet nem-tőkéssé válni), míg a proletárt helyzete felkészíti a tőke alóli felszabadulásra, helyzete kitermeli benne az ehhez szükséges képességeket. Ellentétesen személyesülnek meg bennük termelési viszonyaik. Továbbá: Marx a termé-

kek termelőik feletti uralmát valóban többször "természeti"-nek, "természetadtá"-nak mondja. Ebben a jelzőben döntően annak a tudománytörténeti korszaknak a terminológiai maradványát láthatjuk, amelyben a tárgyi, dologi, az anyagi a természetivel azonosult a szemléletben. Senki sem tett többet e korszak meghaladásáért mint éppen Marx.

Ezzel együtt is azonban A tőke elemzett fejezetének megértését máig nehezíti e "jelző" alkalmazása. Lehetőséget nyújt olyan következtetések levonására is, amit Marx sohasem realizált. Keletkezhetett például olyan benyomás is e pont alapján, hogy a prekapitalista korszakban, vagy a modern közösségi termelésben az emberek feletti uralomban, illetve a közöttük levő viszonyban nincs társadalmi-tárgyi közvetítő elem. Azért is alakulhatott ki a pre- ill. postkapitalizmusnak ilyen értelemzése, mert a társadalom dologisága jellemző sajátosságai marxi elemzésére is szükségképpen rányomta bizonyos mozzanatokat illetően a bélyegét az emberi munka termékének objektív áruformája, amit Marx pl. a termék "érzékileg-érzékfeletti" tulajdonságának minősített. A "természeti" jelző kritikátlan kezelése egyes értelmezőinél az "érzékileg-érzékfeletti" áruforma helyes történelmi szemléletével együtt vezet arra az eredményre, hogy az áruforma megszűnésével a társadalom tárgyias dologisága is megszűnik. Holott csak az ember-dolog-ember (pontosabban: alany-tárgy-alany) relációk különös alakjának szükségszerű átalakulása megy végbe az árutermelésre alapozott társadalom felbomlásával.

Marxnak a történelmi materializmus alapelvein nyugvó árufetisizmus-kritikája mindezek alapján így összegezhető: az árutermelésben a munka termékei anyagilag uralkodnak termelőik felett. A vallásban is valóságosan uralja az alkotás alkotóit - de csak képzelt-eszmei módon. A termelő alávetettsége termékeiknek (és termelési folyamataiknak) tehát nem látszat. Ami látszólagos, az az, hogy itt csak termékek és termelők, tárgyias és alanyi társadalmi dolgok kölcsönös anyagi viszonyáról, fölé- és alávetettségéről van szó. Az értékmeghatározás folyamatában, az értéktörvény működésében nem csak "dolog-ember" reláció (bár az is), hanem, tárgyi közvetítésbe burkolva, egyszersmind sajátos ember-ember (tehát alanyi) viszony is tételeződik. Az árutermelő társadalomban az egyes árutermelő felett nem csak az áruk, a pénz stb., hanem a többi árutermelő is anyagilag uralkodik - szükségleteivel, vásárlóerejével, termelésével. Az egyes árutermelő nemcsak az áruknak, de - ezeken keresztül - a többi árutermelőnek is ki van szolgáltatva. (Hiába termel pl. olyan árut, amelyre mindenki másnak szüksége lenne - ha a többiek mind haszontalan javakat termeltek, az ő termékének sincs társadalmi használati értéke).

A fetisisztikus szemlélet csak a tárgyaknak termelőikhez való viszonyát ragadja meg, elemzi. Elméletileg csak az anyagi jelenséget mint látszatot rögzíti. Ezért e szemléletmódban a társadalom anyagi világa szükségképpen "elszemélytele-

nedik". Az árutermelők hamis, de hatékony tudatában gazdasági alanyok nem uralkodnak (tárgyi közvetítéssel) egymás fölött, hanem csak "természeti" tárgyak uralkodnak a társadalmi alanyok fölött.

A fetisisztikus tudat által visszatükrözött anyagi látszat: tárgyak emberek feletti uralma. Az árutermelés anyagi lényege pedig e tekintetben: tárgyak emberek feletti uralma és ennek révén, ez által közvetítve az egyik embernek a másik feletti uralma.

A munkatermékek az árutermelésben sem élnek az összes termelő kezétől, anyagi cselekvésétől független életet. Az egyes árutermelő fölött, alanyilag itt nem egy meghatározott személy, hanem az árutermelő társadalom minden más tagja uralkodik. S ez nem egy meghatározott tárgy közvetítésével - egy adott földdarabbal, karddal, korbáccsal stb. - valósul meg, hanem a társadalom egész tárgyi világának, "óriási árugyűjteményének" a közreműködésével. De azt azért nem mondhatjuk, hogy így az egyes termelővel "a" társadalom "mint olyan" áll szemben - hiszen ő maga is e társadalom aktív alanyi eleme. Mint ahogyan a legegyszerűbb termékekben is azt látjuk, hogy a társadalmi anyagi világ legkülönbözőbb tér- és időpontjairól lett anyaguk "összehordva" - éppígy foglalja össze magában az egyes árutermelő is az árutermelés alanyi viszonyait, kerül kapcsolatba a társadalmi alanyiságok széles körével. Az egyes árutermelővel szemben áll az áruvilág egésze, a társadalmi tárgyiságok összessége (az ő terméke éppúgy, mint a más terméke), - de a társadalmi alanyi világ egésze nem, mivel utóbbinak ő maga is része.

4.1.3

Az elidegenülés polgári koncepciói e kategóriát döntően mint csak ember-dolog viszonyt, mint - amennyiben anyaginak tekintik ezt a jelenséget - a dolognak teremtője feletti uralmát fogják fel. Ebből fakad az ember objektív kiszolgáltatottsága "körülményeinek", melynek egyik megnyilvánulása az emberi célok és a ténylegesen megvalósult eredmények közötti, állandósult diszkrepancia.

Ezt az elidegenülés és az eldologiasodás fogalmi azonosításán alapuló, s a klasszikus német filozófia eszmevilágához kötődő koncepciót a marxista igényű gondolkodásban talán Lukács György "Történelem és osztálytudat" c. műve képviselte a legkövetkezetesebben. Az elidegenülésnek e műben nyújtott felfogása - mint azt később szerzője is felismerte - alaptendenciáit tekintve ellentétes a dialektikus materializmus marxi történelemszemléletével. Lukács 1923-as elidegenülés-koncepciója azonban, mint ezt már korábban is említettük, nem tekinthető teljesen függetlennek Marx egyes (az árufetisizmus-fejezetben is fellelhető) olyan megfogalmazásaitól, melyek még magukban rejtenek bizonyos lehetőséget egy, az elidegenülést az eldologiasodással azonosító értelmezés számára is.

Marx "A tőke" I. kötetében az "elidegenülés" kifejezést alig használja (bár az korai műveiben, de, mint közismert, pl. a "Grundrisse"-ben is fontos szerepet játszik, és "A tőke" többi kötetében is fellelhető). Ezt nem tekinthetjük véletlennek. Hiszen például, az árufetisizmus-fejezetben, több helyütt is "kézenfekvő", "magától értetődő" lett volna az eldologiasodással kapcsolatban elidegenülésről is beszélni. Ez utóbbi fogalom használatát azonban Marx mégis rendre kerülte.

Nem úgy, mint a "Történelem és osztálytudat" szerzője, akinek a számára (és nem egészen jogtalanul) úgy tűnhetett, hogy e marxi szövegekkel nincs ellentmondásban, ha - Hegelhez viszonyulva - az elidegenülést az eldologiasodással azonosítja, azaz: az emberi tevékenységek, viszonyok emberek fölötti, eldologiasult uralmával.[15]

Az egyes ember tervékenysége, más emberekhez fűződő viszonyai pedig a munkamegosztás "természetadta" (azaz: össztársadalmilag nem-tudatosan kiépült) rendszerének fennállása következtében dologiasulnak, személytelenednek el, melynek legkifejlettebb alakja a "scientific management" elvei szerint szervezett termelés.[16] Ennek megfelelően az elidegenedés (mely nem "örök" természeti, hanem "társadalmi-természeti" jelenség) megszüntetése azzal kezdődik - s Lukácsnál tulajdonképpen végződik is -, hogy a proletártudat felismeri: a polgári gazdaság objektív kategóriái csak látszólag dologiak. Dologi meghatározottságoknak emberi viszonyokra, illetve folyamatokra való visszavezetésével eltűnik ez a "látszat-dologi-természeti-társadalmiság", s ennek a szellemi tettnek az eredményeként közvetlenül lehetővé válik, hogy az emberek tudatos kontrolljuk alatt tartsák saját társadalmi tevékenységüket és viszonyaikat. Az elidegenülés leküzdése tehát itt Lukácsnál - éppúgy, mint Hegelnél és Feuerbachnál[17] - gondolati aktusként jelenik meg.

Lukács később, a Gazdasági-filozófiai kéziratok megismerése után, mint ismeretes, elvetette az elidegenülést és eldologiasulást azonosító koncepciót. De kérdéses, hogy ha a társadalom anyagi világának viszony-centrikus felfogása talaján maradunk, meg lehet-e következetesen haladni ezt az álláspontot?

Marx az "elidegenítés" fogalmát "A tőke" I. kötetének elején az alábbi - az angol közgazdaságtantól átvett - értelemben használja: "A dolgok önmagukban véve az ember számára külsőlegesek, idegenek, és ezért elidegeníthetők. Ahhoz, hogy ez az elidegenítés kölcsönös legyen, csak az szükséges, hogy az emberek hallgatólagosan az elidegeníthető dolgok magántulajdonosaiként és éppen ezáltal egymástól független személyekként lépjenek egymással szembe. De a kölcsönös idegenségnek ez a viszonya nincs meg egy természetadta közösség tagjai között".[18] Marx szerint tehát az árucserében - még egyenértékű cserét feltételezve is - az áruk kölcsönös elidegenítése megy végbe. De a terméknek már a termelés során hatalma van termelője felett, a termelő már ott alávetettje a

társadalom többi tagja fizetőképes szükségleteinek. A cserepartnerek egyenlősége mögött tehát kölcsönös alá- és fölérendeltségük húzódik meg, pontosabban: minden egyes árutermelő a többiek dologilag közvetített termelőmunkájának és hatékony szükségleteinek van alávetve és kiszolgáltatva.

A fetisisztikus, de hatékony polgári tudat úgy tűnteti fel emberek egymás feletti, a tőkés árutermelésben megvalósuló alanyi uralmát is, miht dolgok emberek feletti hatalmát. Ha nem Isten, hanem a "termelt-természeti" dolgok uralkodnak az emberek felett, ez már jelentős elméleti lépés előre a tőkés társadalom adekvát felfogása felé. (Ez az előrehaladás a polgári szemléletmód talaján is megtehető, sőt megteendő, erősítve annak hatékony jellegét.) De nem az utolsó, a döntő lépés. Mert ez még megmarad a látszatnál, sőt, szentesíti, kielégítőnek és ezzel lényeginek tűnteti fel ezt a látszatot. Marx gondolatvilágának az alapvető újszerűsége ebben a tekintetben az, hogy benne az elidegenülés fogalma az alanyi alávetettség, a kizsákmányoltság fogalmával is összekapcsolódik. S így tudatossá lesz, hogy termelt-társadalmi hatalomként az ember felett nemcsak a saját munkatermékei, de ezek közvetítésével egy másik ember is uralkodik, hogy a tőkés uralma a munkás felett nem az árutermelés alaptendenciája ellenére, hanem épp annak kibontakozása révén keletkezik. Ezzel a felismeréssel alapozta meg Marx a proletariátus hatékony és igaz tudatvilágát.

4.1.4

Marx történelmi materialista elidegenülés-koncepciójának lényegét összefoglalóan tartalmazza "A tőke" III. kötetéből az alábbi szövegrész: "Láttuk, hogy a tőke növekvő felhalmozása növekvő koncentrációját foglalja magában. Ily módon nő a tőke hatalma, a társadalmi termelési feltételeknek a tőkésben megszemélyesülő önállósulása a valóságos termelőkkel szemben. A tőke mindinkább mint társadalmi hatalom mutatkozik meg, amelynek funkcionáriusa a tőkés, s amely semmiféle lehetséges viszonyban nem áll többé ahhoz, amit az egyes egyén munkája teremthet, - de mint elidegenült, önállósult társadalmi hatalom, amely a társadalomnak mint dolog és mint a tőkésnek e dolog általi hatalma kerül szembe. Az ellentmondás az általános társadalmi hatalom között, amivé a tőke alakul és az egyes tőkéseknek e társadalmi termelési feltételek fölötti magánhatalma között mind kiáltóbbá válik és magában foglalja e viszony felbomlását, mert egyszersmind a termelési feltételeknek általános, közösségi, társadalmi termelési feltételekké való kimunkálódását is magában foglalja. Ez a kimunkálódás adva van a termelőerőknek a tőkés termelés során megtett fejlődése és azon mód által, ahogyan ez a fejlődés végbemegy."[19]

Marx itt a termelő (bérmunkás) elidegenültségét egyértelműen a tőkés általi, dologi közvetítéssel megvalósuló kizsákmányoltságára vezeti vissza, - nem pedig a "természeti-tárgyi" világ uralmára a társadalmi-alanyi emberek felett. Az elidegenedés tehát itt nem az eldologiasulással azonosul, még csak nem is annak egy különös módjával - az utóbbi megszorítás is kevés, még az is az anyagi látszaton belül marad -, hanem az eltárgyiasulás sajátos módján keresztül megvalósuló kizsákmányoltsággal.

Ezt az elidegenülés-koncepciót Marx már a Gazdasági-filozófiai kéziratokban megalapozta, s amikor e fogalmat későbbi elemzéseiben fontos szerephez juttatta, mindig a fentebbi értelemben használta.[20]

A bérmunkással mint gazdasági alannyal tehát nem csak a tőke mint gazdasági tárgyiság, de a tőkés, mint őt leigázó gazdasági alanyiság is szemben áll. "Ha a munka terméke nem a munkásé, ha idegen hatalom vele szemben, ez csakis azáltal lehetséges, hogy a munkáson kívül egy másik emberé ... Ha tehát az ember úgy viszonyul munkájának termékéhez, tárgyiasult munkájához, mint egy idegen, ellenséges, hatalmas, tőle független tárgyhoz, akkor úgy viszonyul hozzá, hogy egy másik, neki idegen, ellenséges, hatalmas, tőle független ember e tárgy ura. Ha saját tevékenységéhez mint nem-szabad tevékenységhez viszonyul, akkor úgy viszonyul hozzá, mint egy másik ember szolgálatában, egy másik ember uralma, kényszere és igája alatt folyó tevékenységhez."[21] Az, hogy az egyes tőke mely személyben ölt testet, alanyiasul, véletlen, - de "a" tőkésben testet kell öltenie, nem lehet alanytalan, csak dologi hatalom (bármennyire is így fogja is ezt szükségképpen fel a tőkés árutermelő hatékony tudata).

A tőkés a tőke "funkcionáriusa". Mint ilyen anyagilag-gazdaságilag tevékeny lény. Ez a tevékenység azonban - a kizsákmányolás tőkés módja - Marx kifejezésével élve az emberi munka, "karikatúrája". Az elidegenült termelőtevékenységnek tehát, úgy tűnik, két, egy "negatív" és egy "pozitív" oldala van. A negatív oldalt a munkás élettevékenysége képviseli, aki ember módjára termel, mégis elembertelenedik. Termékének - az ő lényegi, nembeli tárgyának - létrehozása egyben annak elveszítése is. Ennélfogva éppúgy termelt tárgyak nélküli lény, mint az állat. Tárgyának állandó elveszítése egyúttal munkájától, munkafeltételeitől, munkaképességétől is elidegeníti. A bérmunkás eldologiasodása az eldologtalanodása.

A tőkés - az elidegenülésen belül mozogva - a pozitív póluson helyezkedik el. Nem termel, tehát ennyiben ő is embertelen lény de mégis emberi-nembeli tárgyakkal bíró lény. Mint Marx mondja, tőkéjét alapvetően kizsákmányoló képességének és erőfeszítéseinek köszönheti, nem pedig esetleges nembeli munkatevékenységének. Azt, hogy az "úr és a szolga" egyaránt "fél-ember", már Fichte[22] és Hegel is megfogalmazta.

"Csak a szolga szabaddá válásával - mondja az utóbbi - válik ... az úr is teljesen szabaddá".[23] Az elidegenülésben a tárgyi és alanyi oldal egységének felbomlása létrehozza a dolog bírásáért folytatott embertelen (kizsákmányoló) munkát. Itt a termelőtevékenység két oldala, a birtoklás és a tulajdonlás is részben kettéválik: a munkás, a hasznos javak létrehozója, birtokol, míg a tőkés tulajdonol. (Az előbbi birtoklás, mint már érintettük, korlátozott érvényű: nem terjed ki pl. a kulcsfontosságú műszaki-gazdasági információkra, magának a tőke-tulajdonlási tevékenységnek, eszközeinek stb. a sokoldalú ismeretére.)

Ha az ember által termelt tárgy elidegenedik alkotójától, ezáltal nem veszíti el társadalmi minőségét, nem válik az emberektől függetlenül létező, tehát természeti tárggyá.

Így megítélésünk szerint anyagilag nem létezik az, amit Licskó György az elidegenült munka eredményeként "a történelemben létrejövő másodlagos természet"-nek, "termelt" természetnek nevez.[24]

A prekapitalista termelési módokban a kizsákmányolás a természetadta korlátok, törzsi, faji, nemi stb. viszonyok közé ágyazódva jelenik meg. Így az egyénekkel ott sohasem a gazdasági alanyiság konkrét általánossága áll szemben, hanem mindig egy meghatározott személy vagy ezek különös közössége. Világosan elválik a szükséges- és többletmunka ideje. Az elidegenülés ezért itt még nem válik totálissá, s a kizsákmányoló és kizsákmányolt közötti alanyi viszonyt is meghatározott, különös dolgok közvetítik, többnyire a föld. (A személyi függőség itt sem lehet tárgyi közvetítés nélküli.)

A tőkés termelésben az egyes munkással már a tárgyi-alanyi társadalmi világ egésze áll szemben (közvetlen létfenntartási eszközeinek adott, de csak saját elidegenülése révén újratermelhető körén kívül). Az elidegenülés ezért itt az egyének alapvető, minden más kapcsolatukat átható létviszonya. A tőkés ennek a munkástól totálisan elidegenedett tárgyi világnak a révén zsákmányolja ki a bérmunkást, utóbbi tehát maga termeli meg saját leigázottságának a gazdasági eszközeit.

A polgári elidegenülés-koncepciók, mint említettük, a dologi uralom anyagi jelenségénél megállva, azt gondolatilag is látszatként rögzíti meg a lényeggel szemben. (Nem ennek a megközelítésnek az analógiájára járunk-e el bizonyos fokig akkor, ha a modern közösségi termelés kiinduló létező alakjaiban is "személytelen állami tőkét" fedezünk fel - tőkések nélkül"?! Vitathatatlan, hogy a közösségi tulajdonlás állami alakjának megteremtésével nem szüntethető meg egycsapásra az elidegenülés anyagi világának összes, tartalmi és formai jellemvonása. Saját munkájának termékei, az általa teremtett gazdasági tárgyiságok egyéb - a kiinduló fázisban még nem térhetnek kellően vissza az egyénhez, s így, gondolatvilágát tekintve, még éppenhogy csak "átlát" a dolgok világán - a saját, állami köztulajdonosi alanyiságáig. De a gazdasági elidegenülés felszámolása az államközösségi tulajdon létrehozásával már megindult, az előtörténet ennyiben a végéhez érkezett.)

Marx elemzéseiben többnyire inkább azt emelte ki, hogy a tőkés "csak" megszemélyesült tőke. "A tőkés hatalommal nem személyi vagy emberi tulajdonságainál fogva bír, hanem amennyiben a tőke tulajdonosa" - olvasható a Gazdasági-filozófiai kéziratokban[25], s ilyen megfogalmazás későbbi műveiben is található.

Ezt a mozzanatot túlhangsúlyozva vonhatta le Simmel azt a következtetést, hogy a "személyiség csaknem teljesen feloldódik a pénzgazdálkodás viszonyai között. A szállító, a pénzhitelező, a munkás, akiktől az emberek függnek, egyáltalában nem hatnak személyiségként, mert mindegyiküknek csupán az egyik oldala lép be a kapcsolatba azzal, hogy árut szállít, pénzt kölcsönöz, munkát teljesít és egyéb meghatározó vonások egyáltalán nem jönnek számításba, pedig kizárólag ezek illeszkedése az előbbiekhez biztosíthatná számukra a személyes színezetet".[26] Simmel felfogásából így kiesnek az árutermelés sajátos anyagi-gazdasági alanyiságai, melyekről Marx ezt írja: "Amilyen bárgyú dolog ... a vevőt és eladót, ezeket a polgári gazdasági jellemeket az emberi egyéniség örök társadalmi formáinak felfogni, éppoly visszás bennük az egyéniség megszűnését megkönnyezni. Ezek a jellemek az egyéniség szükségszerű kifejezései a társadalmi termelési folyamat egy meghatározott fokának alapzatán."[27] Így a tőke sem más, mint tárgyiasult tőkés (és tárgyiasult munkás, a negatív oldalon). Megítélésünk szerint is helyes álláspontból kiindulva bírálták Lukács 1923-as nézeteit, azok a szerők, akik számon kérték tőle, hogy az elidegenedést nem kezelte alanyias osztálykategóriaként, hogy csak a személyek eldologiasulását ábrázolja, de a dolgok megszemélyesülését nem.[28]

A kizsákmányolásban a tőkés csak "elveszi" az általa készentaláltat, s ennyiben a társadalmi termékhez éppúgy állatias viszonya van, mint a munkásnak. (A kizsákmányolás koronként változó eszközei, ismeretanyaga stb. a gazdasági technika, a gazdasági termelőerők különös alosztályát alkotják.) Magától értetődő, hogy nem tekinthetünk minden gazdasági ellenszolgálatás nélküli termék-átadást elidegenítésnek (pl. egy nyaklánc odaajándékozását a szeretett hölgynek). Mint Feuerbach szépen mondja: "A haszonleső szeretetnél a tárgy a hetérád, az önzetlen szeretetnél a kedvesed".[29] Utóbbi esetben az egyén igazi célja nem egy tárgy használata és bírása, hanem közvetlenül a megajándékozott személy szeretetének az elnyerése.

4.2 A csereértékforma, azaz a gazdasági használati érték különös történelmi alakja

4.2.1

"A politikai gazdaságtan, ha tökéletlenül is - írja az árufetisizmus-fejezetben Marx - elemezte az értéket és értéknagyságot, és felfedte az ezekben a formákban rejlő tartalmat. De soha még csak fel sem vetette azt a kérdést, miért ölti ez a tartalom azt a formát, tehát miért jelenik meg a munka a munkatermékek értékében és a munka időtartama - mint annak mértéke - a munkatermék értéknagyságában?"[30]

A tartalomról Marx megállapítja, hogy abból nem ered az áru misztikus jellege, mert "akármilyen különbözők is a hasznos munkák, vagyis a termelő tevékenységek, fiziológiai igazság az, hogy ezek az emberi szervezet funkciói", vagyis emberi agy, ideg, izom, érzékszerv stb. ráfordítását feltételezik. S "az a munkaidő, amelybe a létfenntartási eszközök termelése kerül, minden társadalmi állapotban szükségképpen érdekelte az embert, ha nem is egyenlő mértékben a különböző fejlődési fokokon."[31]

Marx felfogása - mint már idéztük - itt az, hogy az árutermelők magánmunkáinak kettős társadalmi jellege van: egyrészt társadalmi használat értéket, másrészt (mint "elvontan emberi" munka) értéket alkotnak. S "a munkatermékek, amennyiben értékek, csak dologi kifejezései a termelésükre fordított emberi munkának".[32]

Más, köztulajdonon alapuló termelési módokban a termék előállítására fordított munka nem lesz annak társadalmi tárgyi tulajdonsága, mivel azokban "a különböző munkák ... természeti (hasznos - H.S., M.A.) formájukban társadalmi funkciók"[33]. A termékek előállítására fordított munkaidőt - legyen szó Robinsonról vagy társult köztulajdonosokról - azonban ezekben a termelési módokban is mérik, nyilvántartják, elosztják, egyszóval gazdálkodnak vele.

Ez az értéktárgyiság - jellegénél fogva - csak az áruk társadalmi viszonyában jelenhet meg, vagyis a csereérték-formában, melynek legkifejlettebb alakja a pénz. A pénz-fétisről szólva, Marx a következőket írja: "A pénzáru használati értéke kettőssé válik. Különös használati értékén kívül, amelylyel mint áru rendelkezik, - ahogy az aranyat például lyukas fogak betömésére, a luxuscikkek nyersanyagául stb. használják - formális használati értéket is kap, amely sajátos társadalmi funkcióiból ered."[34] "A cserefolyamat annak az árunak, amelyet pénzzé változtat, nem értékét, hanem sajátos értékformáját adja". Az arany és az ezüst, mint pénz, "minden emberi munka közvetlen megtestesülései. Ebből ered a pénz varázsa ... a pénzfétis rejtélye ... nem más, mint az árufétis rejtélye láthatóvá vált, szemet kápráztató formában".[35]

A fentebbi gondolatokban Marx az értékmeghatározás "tartalmát" - másutt: "szubsztanciáját" (belső lényegét) - emberi erőkifejtésre, erőnyilvánításra vezeti vissza. A munka e meghatározottsága (hogy ti. az mindig emberi erő felhasználását is jelenti, mely véges, s ezért társadalmilag gazdálkodni kell vele) több-kevesebb érvénnyel minden különös termeléstörténeti korszakra kiterjeszti. Marxnál, mint már érintettük, alapvető jelentősége van annak a felismerésnek, hogy az emberi munka általábanvéve, különös történelmi alakjaitól elvonatkoztatva is anyagilag kettős, azaz hasznos és gazdasági jellegű. De ebből nála itt nem következik az, hogy e kettős jelleg általábanvéve is megjelenne a munkatermékek tárgyi tulajdonságaként.

A használati értéket Marx többnyire az áruk, a munkatermékek saját immanens természeti tulajdonságain alapulónak tekinti. Ezzel szemben az értéket reflexiós, tételezett tulajdonságnak veszi - melyet az áruban foglalt munkának a társadalmi összmunkához való viszonya alapoz meg. Ezért ez a tulajdonság magán az egyes árutesten nem is érzékelhető, csak a más árukhoz való "társadalmi-dologi" viszonyában jelenhet meg. (Ezek az elgondolások a vizsgált fejezet végén is megtalálhatóak: olyan, polgári szerzőket bírál itt Marx, akik pontosan fordítva gondolkodnak.[36]

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban figyelmet érdemel az a tény, hogy amikor Marx a használati értéket az áru immanens természeti tulajdonságaiból vezeti le, példaként többnyire nem-ipari jellegű munkatermékeket hoz fel. Így a szőlőt[37], a gyöngyöt és a gyémántot, amelyekben "eddig még egyetlen vegyész sem fedezett fel ... csereértéket".[38] Ipari termékek szemügyrevétele alapján inkább adódott volna az a következtetés, hogy a használati érték is társadalmilag tételezett, s hogy mint ilyen, csak a társadalmi szükségletekre való vonatkozásában létezik. Ennyiben nem kevésbé reflexiós jellegű meghatározottság, mint a gazdasági (érték)tárgyiság. E reflexiós jellegét - a korábban már említetteken túlmenően - Marx akkor is tételezi, amikor megállapítja: "Minden áru nem-használati érték birtokosa számára, használati érték nem-birtokosa számára."[39]

Marx azt, hogy az érték-tárgyiság is "immanens" árutulajdonság lenne, kifejezetten sehol sem állítja. Mindig arra utal, hogy reflexiós jellege folytán csak a csereérték formájában, más árukhoz való viszonyában jelenhet meg. Minden dologi minőség a dolgok viszonyaiban nyilvánul meg, és a viszonyok egyben dologi tulajdonságokat is tételeznek, említettük korábban. Ebből az következik, hogy ha az áru értéktulajdonsága csak viszonyai révén jelenhet meg, ez még nem tagadja ezen tulajdonság "immanens" jellegét. Maga ez a megkülönböztetés, - hogy a használati érték immanens-természeti, a csereérték reflexiós-társadalmi tárgyi tulajdonság - mint Marx ugyanott említi, még Arisztotelésztől ered, és tulajdonképpen megfelel a klasszikus német filozófia dologias természet- és viszonycentrikus társadalomszemléletének is.

Marx több helyen is úgy fogalmaz, hogy a munkatermék erre a sajátos, reflexiós anyagi-gazdasági minőségére csak az árutermelésben tesz szert. "A munkatermék minden társadalmi állapotban használati tárgy, de csak egy történelmileg meghatározott fejlődési korszak, amelyben a használati dolog termelésére fordított munka mint ennek "tárgyi" tulajdonsága, azaz értéke jelenik meg, változtatja a munkatermékeket áruvá."[40]

Lehetséges-e az, hogy a munkatermékekben a termelőmunka sajátosságai ne rögződjenek meg, - hogy ami tevékenység volt, tárgyiasulása során csak részben adja át különös minőségeit? Lehetséges-e, hogy ha a munka általában-véve duális jellegű, a munkatermék anyagilag nem az?

Lehetséges-e, hogy - mint a klasszikus német filozófiában - a munka mint folyamat, mint tevékenység gazdagabb, sokoldalúbb, egyszóval "több" mint tárgyiasulása? (Az a gondolat például, hogy egy igazi emberi társadalomban a munka mint tevékenység önmagában válik céllá, Fichtétől ered.[41]

4.2.2

Marx az árufetisizmus-fejezetben - és másutt is - a gazdasági értéktárgyiságot terminológiailag érték-"formának" nevezi. De használja az érték-"forma" kifejezést annak az anyagi minőségnek a megnevezésére is, amelyben ez az érték megjelenik: ti. a csereértékformára.

A csereérték az áru "értékének saját, az áru természeti formájától különböző megjelenési formája ... és ez a formája az árunak soha nincs meg, ha elszigetelten vizsgáljuk, hanem mindig csak egy második, tőle különböző fajta áruval való érték- vagy csereviszonyban".[42] S az árunak ez a "második létezése, csereérték-létezése, maga is csak egy másik áru lehet,"[43] mégpedig annak a másik árunak a testi alakja, használati értéke. Már itt kitűnik tehát az, amire Marx a csereérték-forma fejlődésének elemzésénél gyakran felhívja a figyelmet: az egyenértékforma szerepét betöltő áru használati értéke itt a csereviszonyon belül, különös, gazdasági szerepet játszik. Például kabátként való használhatósága mellett gazdasági használhatósága is van.

Az egyen(csere)érték-forma legkifejlettebb alakja a pénz és egy korábban idézett helyen Marx azt rögzíti, hogy a pénz(áru)-nak is a többi, korlátozottabb egyenértékeshez hasonlóan, kettős használati értéke van. Egyrészt "közönséges" hasznos jószág. Másrészt viszont "formális", a "társadalmi funkcióiból eredő" használati értéke is van. Ezek a társadalmi funkciók nyilvánvalóan megegyeznek azokkal a gazdasági funkciókkal, amelyeket a pénz az áruforgalomban betölt.

"Az általános egyenértékként kirekesztett áru - írja 1859-ben Marx - ... megkettőzi a használati értékét. Azonkívül, hogy mint különös árunak, különös használati értéke van,

szert tesz egy általános használati értékre is. Ez a használati értéke maga is formameghatározottság, azaz abból a sajátos szerepéből fakad, melyet a többi árunak reá gyakorolt mindenoldalú hatása által a cserefolyamatban játszik. ... Az általános egyenértékként kirekesztett áru most egy magából a cserefolyamatból kinövő általános szükségletnek tárgya és mindenki számára ugyanaz a használati értéke van, az, hogy a csereérték hordozója, általános csereeszköz."[44]

De ha a munkatermék-áru mint használati érték, mint hasznos munkatárgy vagy eszköz a termelőerők eleme, - nem lehetséges-e, hogy a pénz ezekben a "formális-társadalmi-gazdasági" funkcióiban szintén termelési eszközként, gazdasági munkaeszközként lép fel? (S annak,amit Marx dologi jellegű tisztaforgalmi költségeknek nevez, nem az ilyen és más gazdasági munkaeszközök elhasználódása-e a forrása?) Vagy inkább úgy kell gondolkodnunk, hogy a pénz mint ilyen gazdasági használati érték nem a termelőerők sajátos alosztályához, hanem a gazdasági formához tartozik - hogy tehát az utóbbi nemcsak az áru gazdasági értéktárgyiságát, de az azt megjelenítő csereérték-formát is magában foglalja? Marx gondolatvilágában megítélésünk szerint mindkét megközelítés elemei fellelhetőek, jelen vannak. Számunkra úgy tűnik, hogy e gondolatvilág alapelveivel inkább az első (tehát a pénzt, a csereértéket mint gazdasági munkaeszközt a termelőerőkhöz soroló) megoldás áll összhangban - még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy nála a "gazdasági munkaeszköz" kifejezés így nem is szerepelt, és az egyencsereértéket mint sajátos, gazdasági használati értéket a fentebbi idézetben a forma-meghatározottságok körébe sorolja be. De amikor a pénz funkcióit sokoldalúan elemzi, nem azt a sajátos termelési eszközt, "gazdasági technikát" írja-e le, amely az árutermelés feltételei között nélkülözhetetlen a társadalmi összmunkaidő takarékos felhasználásához? Ehhez hasonló problémát vet fel az a kérdés is, hogy vajon a "szocialista tervgazdálkodás" központi irányító-szabályozó intézményei, az abban működő személyek és eszközök a "termelési viszonyok"[45], a felépítmény[46], vagy a termelőerők szférájába tartozónak tekintendők-e (vagy épp egyszerre elemei a gazdasági alapnak és felépítménynek?)[47] Ha a pénzt gazdasági munkaeszköznek tekintjük, akkor e minőségét visszavezethetjük-e arra, hogy benne a közönséges áruvilág más polgáraival szemben az érték "mint olyan" testesül meg, közvetlenül az "elvont-általános-társadalmi-emberi" munka materializálódik? Mint említettük, úgy véljük, hogy e probléma tekintetében Marx (és Engels) gondolatai nem mindig teljesen egyértelműek, bizonyos mértékig különböző értelmezéseket is megengednek.

Az árutermelés, a konkurrenciaviszony "az érték absztrakcióját a pénzben külön létezéssel tiszteli meg".[48] A fiatal Engelsnek ehhez a gondolatához hasonlóan írja később Marx: "Az a szükséglet, hogy ezt az ellentétet (ti. az áru használati értékéét és értékéét - H.S., M.A.) az érintkezés számára külsőleg kifejezésre juttassák, az áruérték önálló for-

májának létrehozását sürgeti, és nem nyugszik, míg ezt végérvényesen el nem éri oly módon, hogy az árut kettőssé teszi, áruvá és pénzzé".[49] "A természet nem hoz létre pénzt, éppoly kevéssé, mint bankárokat vagy váltóárfolyamot. Minthogy azonban a polgári termelésnek a gazdaságot fétisként egy egyedi dolog formájában kell kikristályosítania, a gazdaságnak az arany és az ezüst a megfelelő testetöltése."[50]

A kérdés itt így tehető fel: a pénzáru "általános egyenértékessége" annak használati értékéhez, vagy gazdasági értéktárgyiságához tartozik-e? Marx, mint korábban idéztük, erre azt válaszolja, hogy a cserefolyamat a pénzárunak nem értéket, hanem csak sajátos (csere)-értékformát ad, és külön kiemeli: "Ennek a két meghatározásnak az összetévesztése oda vezetett, hogy az arany és az ezüst értékét képzetesnek tartották"[51], ti. úgy vették, mintha annak kialakulását is a cserefolyamat szükségletei váltották volna ki.

A pénznek tehát csereértékformája (gazdasági használati értéke, melynek folytán egy sajátos társadalmi gazdálkodás technikai eszközeként funkconál) és értékformája (gazdasági értéktárgyisága) van. Az, amit Marx "az áruérték önálló formájá"-nak nevez - nem érték, hanem használati érték. Ez az elhatárolás nem tűnik mindig teljes határozottsággal elő a fentebb idézett szövegekből. Erre utal az is, amiből kiindultunk: azaz, hogy Marx az "értékforma" kifejezést kettős értelemben, a csereértékre és a gazdasági értéktárgyiságra nézve is használja. Ha a pénz-funkciókat a pénz gazdasági értéktárgyiságával és nem sajátos használati értékével kötjük össze, akkor, nem kell-e végső soron tagadnunk a "gazdasági termelési eszközök" kategóriájának anyagi objektivitását is? De akkor miért nevezi Marx a pénzt az általános áruforgalom "termékének" és "eszközének"?![52]

Egy Marxtól kölcsönzött analógiával élve: a pénz éppúgy mérőeszköze, kifejezője és megjelenítője a közönséges áruk gazdasági értéktárgyiságának, mint ahogyan a mérősúlyok mérik a megmért tárgyak súlyosságát.[53] Az egyik esetben sajátos társadalmi-gazdasági, a másik esetben társadalmi-fizikai mérőeszközről van szó. Az 1 font-os pénzdarab éppúgy nem "az" érték, mint ahogyan az 1 font-os mérősúly sem "a" súly "mint olyan". Itt egy bizonyos súlyú testnek az a sajátos használati értéke van, hogy más testek súlyát mérik vele. Erre a tulajdonságára nem természetiségénél fogva, hanem csakis mint társadalmi tárgyiság tesz szert (az már más kérdés, hogy miért készül a mérősúly vasból és nem tollpehelyből). Az analógia talán még folytatható is: a súlymérési eljárások, azonos-általános vonásaik mellett, koronként az egyes termelési ágak sajátosságaitól függően stb. is változóak, s a társadalmi-gazdasági méréstechnikának sem csak egyféle termeléstörténeti típusa létezett-létezik.

Marx feltevésünk szerint ezt rögzíti, amikor Robinson, a patriarchális családi gazdálkodás, a társult köztulajdonosok gazdálkodásának példáit említi. Ezekben az esetekben is, akárcsak az árutermelésben, "mérnek", "könyvelnek", azaz:

különös módon gazdálkodnak a társadalmi (családi, egyéni) munkaidővel. (Marx - a "nemsántító" analógia kedvéért - súly-példájában még azt is mondja, hogy "semmiféle cukorsüvegen nem látható vagy tapintható a súlya". De ha kézbevesszük, rögtön érzékelhető lesz az, hogy a súlyosság immanens, és valóban csak viszonyaiban megnyilvánuló tulajdonsága a cukorsüvegnek.)

Az arany pénz-léte alapvetően nem természeti tulajdonságai vagy értéktárgyisága, hanem sajátos gazdasági használati értéktárgyisága által tételeződik. A pénzt a cserefolyamat, a cserélők társadalmi gazdálkodási szükségletei hívják életre, és meghatározott hasznos munkával (a pénzveréstől a számítógépes számla-pénznyilvántartásig) hozzák létre, termelik. Ez a meghatározottsága tisztábban felismerhető kifejlettebb, érettebb alakjaiban, így például a modern bankszámlapénzben. Ezt a "belső érték nélküli" (bár a pénz még itt sem áll ingyen az árutermelők rendelkezésére) pénzt a marxista gazdaságelmélet mind ez ideig nem tudta kellően beilleszteni pénzelmélete általános keretei közé. Erre a pénzre már semmiképpen sem alkalmazható az a - megítélésünk szerint már az aranypénzre nézve sem igazán helytálló - megközelítés, mely a pénz funkcióit sajátos "értékformájára", gazdasági értéktárgyiságára igyekszik visszavezetni. Úgy tűnik, a modern pénz még "igazibb" pénz is, mint az aranypénz: használati értéke, funkciói sokkal kiteljesedettebbek, és előállításának egységköltsége is olcsóbb. Ezért is versenyképesebb az aranypénznél, s szoríthatta azt ki. (A modern hitelpénz tehát nem "pénzhelyettes". Pontosabban: olyan pénz, amely idejétmúlt pénzalakok helyére lépett.)

Amikor Marx az "értékformák" (amin itt tulajdonképpen csereérték-formákat kell értenünk) fejlődését elemzi, mint említettük nem különíti el teljesen egyértelműen, hogy az egyes "csere"értékforma az adott áru használati érték - vagy inkább érték - oldalához tartozik-e. Az egyszerű csereforma egyenértékformájával kapcsolatban pl. ezt írja: "Az első sajátosság, amely az egyenértékforma szemügyre vételekor feltűnik, a következő: a használati érték az ellenkezőjének, az értéknek megjelenési formájává válik. Az áru természeti formája értékformává válik".[54] Ami a vászon értékformájának "megjelenési formájává" lesz, az nem a kabát mint felvehető hasznos ruhadarab, hanem a kabát mint a cserélők gazdasági munkaeszköze, a kabát-pénz. (A kabát egyik minőségében sem természeti dologiság.) Nem tűnik teljesen egyértelműnek a következő tétel sem: "Az egyenértékforma második sajátossága az, hogy a konkrét munka az ellenkezőjének, elvont emberi munkának a megjelenési formájává válik."[55] Az itt szereplő "konkrét munka"-kifejezés vajon a kabát-ruhadarabot vagy a kabát-pénzt előállító munkára (kifejtetten: a szabó vagy a pénzverő konkrét munkájára) vonatkozik-e? Azt jelenti-e ez, hogy a kabát-ruhadarabot, az aranyékszert stb. termelő hasznos munka válik a munka gazdasági oldalának kifejezőjévé? Vagy pedig az aranyat mint

pénzt előállító, tehát pénzverő (és: bankszámla-könyvelő, váltóárfolyam-kiszámító stb.) hasznos munkáról van itt szó?

"Az egyenértékforma harmadik sajátossága ... az, hogy a magánmunka az ellenkezőjének a formájává, közvetlenül társadalmi formában lévő munkává válik."[56] Úgy kell-e ezt értenünk, hogy a szabómunka: magánmunka, de a pénzverő munkája: közvetlenül társadalmi munka? Nincs-e köze egy ilyen értelmezésnek ahhoz a tételhez, hogy a használati érték a természeti, míg a gazdasági érték-tárgyiság társadalmi minőség?

Mindezek alapján úgy látjuk, hogy a pénzáru valóban kifejezi, megjeleníti, méri az áruk gazdasági értéktárgyiságát, eszköze az áruk gazdasági mozgatásának stb. E minőségeire azonban nem sajátos értéktárgyiságánál, hanem különös gazdasági használati értékénél fogva tesz szert. Marx sok helyütt vizsgálja: milyen fizikai, kémiai stb. tulajdonságai miatt alkalmas az arany a pénz szerepére? E tulajdonságai azonban nem szolgálhatnak alapul arra, hogy kijelentsük: az arany "természeténél fogva" pénz - mint azt a Marx által bírált közgazdászok állították. Ezt a sajátos, gazdasági használati értéket az aranyon munkával tételezni kell: ötvözni, vésni, tárolni, szállítani stb. Hiszen "az arany, mint puszta áru, nem pénz",[57] - jóllehet az aranyékszer és az aranypénz elkészítésének ugyanaz a természeti anyag az egyik kiindulópontja. Eltérés mutatkozik azonban a másik kiindulópontnál: a létrehozandó munkatermék használati értékére irányuló társadalmi szükségletnél. Az egyik esetben a társadalmi fényűzés, a másikban a cserefolyamat, a társadalmi gazdálkodás különös termeléstörténeti szükgségleteit kell kielégítenie a munkaterméknek.

A pénz (és minden áru, amely valamilyen fokon egyen(csere)értékként funkconált) a társadalmi, emberi termelőenergiákkal való gazdálkodás egy történelmileg különös munkaeszköze. Ez a "gazdálkodás" - amely nem az egyes egyének, árutulajdonosok "feje felett", hanem az ő gazdasági cselekvéseikben valósul meg, - társadalmi folyamat, egyéni tevékenységük összefüggő láncolatából áll. A "gazdálkodás" munkáját a fej végzi el, ez tehát a gazdasági tudatvilágban megy végbe. Robinson is főkönyvet vezet, saját munkaidőbeosztásáról. A gazdálkodás tulajdonképpeni tárgya - ha nem Robinsont, hanem az árutermelők összességét tekintjük - nem az egyes egyéneknek a többi termelőtől elválasztott, önmagában vett munkaideje. Az egyes termelő munkája itt is az össztársadalmi munkaidőalap része, eleme. Ezzel a társadalmi munkatömeggel a fejben is csak a többiekkel együtt lehet gazdálkodni. Ennek az árutermelés feltételei között megvalósuló, történelmileg különös, az elidegenült munkára irányuló társadalmi gazdálkodási folyamatnak az anyagi eszköze feltevésünk szerint a csereértékforma, a pénz. (Az aranypénz és a számítógépek mágneslemezein nyilvántartott bankszámlapénz egyaránt anyagi létező!) A pénz a gazdasági munkaeszközök elidegenült alakjai közé tartozik.

Megítélésünk szerint Marx fentebb elemzett pénzelméleti gondolatainak lehetséges egy, az előbbiektől bizonyos vonatkozásokban eltérő értelmezése is. Ez abból indul ki, hogy a pénz az áruérték megkettőződése, az általános munkaidő anyagiasulása egy különös áruban. A cserefolyamat rendszeressé válása következtében objektív tendencia és szubjektív szükséglet az általános egyenértékes szerepét betöltő áru kiválása. Benne jelenik meg egyedi anyagi alak formájában az általános munkaidő. Ez az áru az arany. (Alkalmas erre a szerepre "ilyen meg ilyen" tulajdonságai folytán.) A pénz adekvát anyagi szubsztanciája az arany. Az arany pénz-léte gazdasági formameghatározottsága, ami közvetlenül a cserefolyamat eredménye, szüleménye. Ezért forma a pénz a gazdasági formán belül. Az "igazi" pénz nem az érték jele, hanem anyagának saját értéke is van és ugyanakkor, ettől elválaszthatatlanul, dę ezzel nem teljesen azonosan az általános munkaidő viszonylag önálló anyagiasulása. Ezért lehet az érték mérője. A pénz értékmérő funkciója tehát a pénz gazdasági tárgyiasságának, viszonylag önálló általános értéktárgyiság-mivoltának a következménye. Ez az értelme annak, amit Marx nyomán úgy fejezhetünk ki, hogy a pénz értékmérő funkciója az aranynak mint pénznek az általános társadalmi használati értéke. A munka kettős társadalmiságára vonatkozó marxi gondolat analógiájára a használati érték kettős társadalmiságáról lehet itt beszélni, amiből közvetlenül is következik a gazdasági méréstechnika általános fogalma. Marxnál használati érték nemcsak a "valóságos" termelési folyamatból nő ki, hanem a termelési folyamat formai (cserefolyamat) oldalából is.

Ennek alapján Marxnál valójában nincs "belső érték nélküli" pénz. De van papírpénz, mint értékjel. Amit belső érték nélküli pénznek mondanak, az Marxnál értékjel. Ez pedig abból adódik, hogy az igazi pénz, az arany nem értékmérő funkcióiban (amelyekben nem "agyszüleményszerű", "gáznemű" hanem "kemény" pénz anyagilag elhasználódik, elkopik. "Más lények a külvilággal való súrlódás által elvesztik idealizmusukat, az érmét viszont a gyakorlat idealizálja, az arany- vagy ezüst-testének puszta látszat-létezésévé változtatja át."[58] Szétválik a névleges (elgondolt) tartalom és a reális (anyagi?) értéktartalom. Az érme az arany puszta jegyévé vagy jelképévé válik. "Ámde egyetlen dolog sem lehet önmagának jelképe."[59] Következnek a kisegítő fémérmék (ezüst, réz) majd a papír, a puszta értékjel. S az arany "nem azért forgott tovább, mert jelképpé kopott, hanem azért kopott jelképpé, mert folytatta forgását."[60] A papírpénz tehát a pénz egyik formameghatározottsága. Ha a pénz forma, úgy a papírpénz (és a hitelpénz) e forma (egyik) formája. A pénz ilyen formameghatározottságokkal gazdagodva válik egyre konkrétabbá. A modern hitelpénz így nem "pénzebb pénz",

mint az arany, hanem a pénz értékjellé, bankjeggyé, bankszámlapénzzé konkretizálódva felel meg egyre inkább fogalmának. Ricardo a papírpénzt tartotta a pénz legtökéletesebb formájának. Marx itt idézett, 1859-es művében nem fűz ehhez megjegyzést, de egész koncepciójából az derül ki, illetve az következik, hogy Ricardo-val nem ért egyet ebben. S azt is leszögezi, hogy a pénzelmélet történetében az figyelhető meg, hogy egyes szakírók "a pénzt először nem abban az alakban viszgálják, amelyben az egyszerű áruforgalmon belül kifejlődik és maguknak a folyamatban lévő áruknak a vonatkozásából kinő. Ezért állandóan ide-oda ingadoznak azon elvont formameghatározottságok között, melyekre a pénz az áruval ellentétben tesz szert, és a pénz azon meghatározottságai között, melyekben konkrétabb viszonyok, úgymint tőke, jövedelem és effélék bújnak meg".[61] Ennek felel meg ama tudománytörténeti ténynek is a megemlítése, hogy több közgazdász azt hiszi, hogy az aranypénzből magyarázza a papírpénz szerepének szabályszerűségeit, pedig pont fordítva teszi.

Az egyen(csere)érték-forma sajátosságaira vonatkozó fentebbi észrevételekkel kapcsolatban figyelembe kell venni azt a kategorikus marxi gondolatot, hogy az áru és a pénz inkább relatív, mint abszolút különbséget testesítenek meg. Ez már csak abból is következik, hogy áru lesz pénzzé. De ugyanakkor a pénz is áru. Az utóbbi tény kiemelése azért is fontos, mert a csereformák fejlődésének kezdeti fokain, amikor a csereértéknek még nincs önálló alakja, a cserében az egyik áru használati értéke lesz az érték megjelenési formája. Marx nem misztikusan fogja fel az áru(érték) érzékileg-érzékfeletti értéktárgyiságát, hanem mindig anyagi megjelenési formájával együtt. Ezért nála is kabát-pénz-ről van szó az adott esetben (ahogy a kifejlett egyen(csere)érték-forma esetén aranypénzről). És ezzel teljesen analóg, hogy a konkrét munka ellenkezőjének, az elvont emberi munkának a megjelenési formájává válik. A csereforma fejlődésének első fokán a kabát-pénz előállító munka és a kabátot mint ruhadarabot előllító munka teljességgel elválaszthatatlan egymástól, teljesen egybeesik. És ezen túl is annyiban, amennyiben az áru és a pénz "vérrokonok", azonos vér (az értékben tárgyiasuló általános emberi munka) folyik az ereikben. Amikor azonban a csereérték önállósul, akkor kifejlődik e csereérték speciális anyagának kiképzésére, e csereérték testének kimunkálására irányuló konkrét tevékenység, a pénzverő stb. munkája is.[62]

4.3 Az „ösztönös" gazdasági tudatról

4.3.1

Marx - a fetisisztikus gazdasági gondolkodást illetve annak anyagi alapját jellemezve - a következőket írja: "Hogy az emberek pusztán atomisztikus viszonyban vannak egymással társadalmi termelési folyamatukban, s hogy ennélfogva saját termelési viszonyaik ellenőrzésüktől és tudatos egyéni cselekvésüktől független, dologi alakot öltenek, az mindenekelőtt abban jelenik meg, hogy munkatermékeik általánosan az áruformát öltik."[63] "Ahhoz ..., hogy analógiát találjunk, a vallás világának ködös tájai felé kell fordulnunk. Itt az emberi fej termékei saját élettel megajándékozott, egymással és az emberekkel viszonyban álló önálló alakoknak tűnnek fel. Ugyanígy vagyunk az áruvilágban az emberi kéz termékeivel. Ezt nevezem fetisizmusnak, amely a munkatermékekhez hozzátapad, mihelyt áruként termelik őket, és amely ezért az árutermeléstől elválaszthatatlan. Az áruvilágnak ez a fétisjellege ... az árukat termelő munka sajátságos társadalmi jellegéből ered."[64] "A polgári gazdaságtan kategóriái ... társadalmilag érvényes, tehát objektív gondolati formák e történelmileg meghatározott társadalmi termelési módnak, az árutermelésnek a termelési viszonyai számára. Az áruvilág minden miszticizmusa ... rögtön eltűnik tehát, mihelyt más termelési formákhoz fordulunk."[65] "A társadalmi életfolyamatnak, vagyis az anyagi termelési folyamatnak az alakja csak akkor veti le misztikus ködfátylát, amikor mint szabadon társult emberek terméke ezek tudatos tervszerű ellenőrzése alatt áll. Ehhez azonban a társadalom bizonyos anyagi alapzata szükséges..."[66]

Ha korábban, az elidegenülés kategóriájának elemzésekor, arra a következetetésre jutottunk, hogy az árutermelésben nemcsak a "dolgok" uralják az embert, hanem maguk a gazdasági alanyok is uralkodnak egymás felett, mégpedig sajátságos, termeléstörténetileg különös módon, - akkor ebből eredően, az árutulajdonosok hatékony gazdasági tudatvilágának miniméűségét is ebből a sajátságos anyagi termelési módból kell levezetnünk. A fetisisztikus tudat-állapot (Révainál az "eldologiasodott, kontemplatív burzsoá-tudat"[67] azt az anyagi látszatot rögzíti eszemi valóságként, mely szerint az árutermelésben, csak dolgoknak más dolgokhoz, illetve egyénekhez való viszonya létezik. Ezért a piacot "személytelennek", az egyének gazdasági cselekvésétől (és akaratától) teljesen függetlennek, "objektív dologi" törvényszerűségnek, a "láthatatlan kéz" által vezéreltnek tudja. A tőkés árugazdaság alanytalan szemléletmódja - "amelyben monsieur le Capital és madame la Terre (Tőke úr és Föld úrnő) mint társadalmi jellemek és ugyanakkor közvetlenül mint puszta dolgok kísértenek",[68] ahol van "tőke" és "munka", de nincs

tőkés és munkás, mint aktív anyagi-gazdasági egyéniség, - jól megfelel a tőkés árutulajdonos osztály anyagi érdekeinek. Ezért lesz számára "társadalmilag érvényes", tehát hatékony gondolati formává. S mivel "az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok",[69] ezek egyúttal a polgári társadalom hivatalosan szentesített eszmei kifejeződései is, melyeket a polgári politikai gazdaságtan foglal tudományosan össze. (A társadalmi, ezen belül a gazdasági anyagi világ "alanytalan", tehát kontemplatív felfogása, mint Lukács találóan írja, egyszerre alapja a pozitivizmusnak és az utópizmusnak.[70]

Az alanyi összefüggések elhomályosítása azonban a fetisisztikus tudatvilág (újra)termelése során nem-tudatos: nem úgy van tehát, hogy a tőkés árutermelő (és gazdaságtudománya) "tudja" a lényeget is, de nem mondja ki, s a csak dologi meghatározottságok, hatalmak jelenségvilágát elétolva, szándékosan meghamisítja azt. Ebben az esetben az anyagi jelenségvilágból a fetisisztikus tudatban is csak látszatvilág lenne. A dolgok emberek feletti uralmának jelenségvilágán az egyes tőkés árutermelő valóban nem lát át és nem is akar átlátni, el is utasítja azt, hogy e jelenségvilágot, önmagábanvéve csak látszatnak tudja. (Ezért Marx gazdaságelméletének lényegi elemeit - bár koncepciójának bizonyos vonatkozásai köztudottan nagy hatást gyakoroltak a polgári közgazdaságtan művelőire - a polgár hatékony tudata sohasem fogadhatja el.)

A (tőkés) árutermelők cselekvésének ösztönösségét tehát nem érthetjük úgy, hogy "tudattalanul" tevékenykednek. Ezzel a kifejezéssel megítélésünk szerint Marx tulajdonképpen hatékony gazdasági tudatuk ama megkülönböztető sajátosságát jelezte, hogy sem külön-külön, sem együttvéve nem tudják mindazt, amit tesznek. Pontosabban: hogy hatékony gazdasági tudatviláguk kitermelése során szükségképpen csak a dolog-dolog, dolog-ember összefüggések visszatükrözéséig mennek el. Minden továbblépés számukra nemcsak hogy fölösleges, de egyenesen káros.

Az elidegenülés valóságának az anyagi látszatán való "átlátás" - mint erre Marx fentebb idézett szövegeiben is utal - csak egy magasabb társadalomalakulat nézőpontjából, az annak anyagi megvalósítására kényszerülő osztály álláspontjából lehetséges. Minerva baglya e tekintetben is csak a beálló alkonyattal kezdi meg röptét. Annál inkább értjük (érthetjük) meg a kapitalizmust, minél inkább előrehaladunk a közösségi termelés kibontakoztatásában. A kapitalizmus és a szocializmus marxita gazdaságelmélete tehát nem fejlődhet egymástól függetlenül. Döntően, úgy tűnik, az utóbbiban való előrelépés az előfeltétele az előbbiben való előrehaladásnak is. Tartható lenne-e egy olyan állítás, hogy a kapitalizmust tulajdonképpen már ismerjük, de a szocializmust még nem? Függetleníthetőek-e Marxnak a közösségi termelés lényegére,

gazdasági berendezéskedésére vonatkozó nézetei, hipotézisei a tőkés árutermelésről adott elemzésétől? Nem helytálló-e a szellemi létre nézve is az a hegeli gondolat, hogy "az utolsó ... valamennyi előzőnek konkrét egysége, mint ahogy általában minden következő magában foglalja az alacsonyabbakat, de éppúgy mint szervetlen természetét szembe is helyezi magával"?[71]

Ha az ember anatómiája valóban kulcs a majom anatómiájához, akkor a közösségi termelés anyagi kibontakoztatása, az ehhez szükséges tudatvilág folytonos kitermelése egyúttal a tőkés árutermelés egyre elmélyültebb megértésének lehetőségét is nyújtja.

JEGYZETEK

Bevezetés

1 - Gramsci: Filozófiai írások, Kossuth Könyvkiadó, 1970. 156. old.
2 - i.m. 157. old.
3 - Fogarasi Béla: Marxizmus és logika, Szikra, 1946. 7. old.
4 - Marx: Bevezetés, MEM 46/I. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 34. old.

1. fejezet

1 - Hegel: Enciklopédia II. A természetfilozófia, Akadémiai Kiadó, 1979. 27-28. old.
2 - Hegel: Enciklopédia III. A szellem filozófiája, Akadémiai Kiadó, 1981. 18. old.
3 - i.m. 49. old.
4 - i.m. 46. old.
5 - lásd: i.m. 23. old.
6 - Feuerbach: Filozófiai kritikák és alapvelvek, Magyar Helikon, 1978. 229. old.
7 - i.m. 306., 383. old.
8 - Marx - Engels: A német ideológia, MEM. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 30-31. old.
9 - lásd Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége, MEM 21. köt. 1970. 266. old.
10 - Marx: Tézisek Feuerbachról, MEM 3. köt. 7. old.
11 - Hegel, i.m. III. köt. 25. old.
12 - i.m. 190-191. old.
13 - im. 191. old., lásd még Hegel: A jogfilozófia alapvonalai, Akadémiai Kiadó, 1971. 82. old.
14 - Hegel: Enciklopédia II. 501-504. old.
15 - Diderot Válogatott filozófiai művei, Akadémiai Kiadó, 1951. 219. old.
16 - Holbach: A természet rendszere, Akadémiai Kiadó, 1978. 13. old.
17 - i.m. 61-62. old.
18 - lásd: i.m. 64. old.
19 - i.m. 87. old.
20 - lásd i.m. 67. old.
21 - i.m. 84. old.
22 - Feuerbach: i.m. 341. old.
23 - i.m. 342. old.
24 - i.m. 231. old.
25 - lásd: i.m. 381. old.

26 - Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Kossuth Könyvkiadó, 1970. 94. old.
27 - Marx: Értéktöbblet-elméletek, MEM 26/I. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 136. old.
28 - Lifsic: A történelem szele, Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 3-4 sz. 293. old.
29 - E termeléstörténeti korszakok megkülönböztetését és jellemzését lásd Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete, MEM 21. köt. 27-31. old.
Rumjancev: Politikai gazdaságtan, Kossuth Könyvkiadó, 1980. 25-28. old.
Julius Lips: A dolgok eredete, Bp., Gondolat, 1961. 506 old.
Suret-Canale:A trópusi Afrika hagyományos társadalmi és az ázsiai termelési mód fogalma, "Az ázsiai termelési mód a történelemben" c. köt. Gondolat, 1982. 540-546. old.
30 - Hegel, i.m. II. köt. 16. old.
31 - Engels: L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM 21. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 269. old.
32 - Feuerbach: i.m. 222., 258., 283., 284., 287., 314., 319. old.
33 - Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok, 107. old.
34 - i.m. 108. old.
35 - Hegel: A szellem fenomenológiája, Akadémiai Kiadó, 1961. 205., 206. old.
36 - Marx: i.m. 117., 107. old.
37 - i.m. 50., 70., 73., 74., 77., 108. old.
38 - i.m. 127. old.
39 - i.m. 57. old.
40 - i.m. 110., 111. old.
41 - Feuerbach: i.m. 328. old.
42 - Marx: i.m. 141. old.
43 - Marx: Tézisek Feuerbachról, MEM 3. köt. 9. old.
44 - Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok, 94., 97. old.
45 - i.m. 109. old.
46 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 347., 354., 356., 359., 398. old.
47 - i.m. 357. old.
48 - lásd: Engels: Anti-Dühring, MEM 20. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 275. old.
49 - Feuerbach: i.m. 235. old.
50 - Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok, 75. old.
51 - P. Rossi: A filozófusok és a gépek, Kossuth Könyvkiadó, 1975. 70., 86-87., 117-118., 122., 125-126., 131., 132., 135. old.
52 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 168., 48., 168., 169. old.
53 - lásd: Pais István: A görög filozófia. Gondolat Kiadó, 1982. 428. old.

54 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 169. old.
55 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 168-169. old.
(Hegel: Enciklopédia I. Akadémiai Kiadó, 1979. 309. old.)
56 - Bence György - Kiss János: Munka és emberréválás. Engels hipotézise ma, Kossuth Könyvkiadó, 1972. 35-36. old.
57 - Engels: L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM 21. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 263-264. old.
58 - Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus. LÖM 18. köt. Kossuth Könyvkiadó. 1964. 132-133. old.
59 - Engels: i.m. MEM 21. köt. 266. old.
60 - Engels: A természet dialektikája MEM 20. köt. 457. old.
61 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 9. old.
62 - Rezső Margit: Tudományos társadalomelmélet vagy ideológikus társadalomfelfogás?, Társadalmi Szemle, 1969. 11. sz. 80. old.
63 - Sztálin: A leninizmus kérdései, Szikra, 1949. 632. old.
64 - Rudas László: Elmélet és gyakorlat, Szikra, 1954. 181. old. (lásd még: 170., 174., 180. old.)
65 - Lefebvre: Formális logika, dialektikus logika, Hungária, 1949. 30. old.
66 - Lukács György: Történelem és osztálytudat, Magvető Kiadó, 1971. 525-526. old.
67 - Lukács György: Utam Marxhoz I. Magvető Kiadó, 1971. 460., 463. old.
68 - Lukács György: A fiatal Hegel, Akadémiai Kiadó, 1976. 486., 453., 543., 544., 545., 337. old.
69 - Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról, II. köt. Magvető Kiadó, 1976. 24., 26., 35., 43., 45. old.
70 - Gramsci: Filozófiai írások, 199-208. old.
71 - Vajda Mihály: Objektív természetkép és társadalmi praxis, Magyar Filozófiai Szemle, 1962. 2. sz. 321. old.
72 - Calvez: La pensee de Karl Marx, Paris, Edition du Senil, 1956. 180. old. Idézi Márkus György: Marxizmus és "antropológia", Akadémiai Kiadó, 1966. 47. old.
73 - Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok, 116. old.
74 - Hegel: Enciklopédia II. A természetfilozófia, 16. old.
75 - Fichte: Az erkölcstan rendszere, Gondolat Kiadó, 1976. 39-40., 69. old.
76 - Holbach: A természet rendszere, Akadémiai Kiadó, 1978. 68. old.
77 - Feuerbach: i.m. 343. old.
78 - Marx - Engels: A német ideológia, MEM 3. köt. 21. old.
79 - Gramsci: i.m. 78. old.
80 - Holbach: i.m. 37. old.
81 - Rudas László: Ortodox marxizmus? - "A magyar marxista filozófia a két világháború között" c. kötetben, Kossuth Könyvkiadó, 1979.

82 - Gyeborin: Georg Lukács. Jevo krityika markszizma, - Pod Známenyem Markszizma, 1924. 6-7. sz.
83 - Lukács György: Történelem és osztálytudat, 711. old.
84 - Molnár Erik: A történelmi materializmus ideológiai előzményei, Szikra, 1952. 116-120. old.
85 - Korsch: Karl Marx, New York, 1963. 173., 176. old. Lukács György i.m. 712. old.

2. fejezet

1 - Gramsci: Politikai írások (1916-1926), Kossuth Könyvkiadó, 1985. 85. old.
2 - Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, 70-71. old.
3 - Remane: Az állatok társas viselkedése, Natura, 1978. 160. old.
4 - Marx: i.m. 109. old.
5 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 47. old.
6 - Hegel: Enciklopédia II. A természetfilozófia, 53. old.
7 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 402. old.
8 - Lukács György: Az esztétikum sajátossága, 2. köt. Akadémiai Kiadó, 1965. 396-399. old.
9 - Hámori Balázs: Politikai gazdaságtan 3., A szocialista gazdaság elmélete, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. 21. old.
10 - Ford: Életem és működésem, Budapest, 1926. 76, 84. old. A társadalom tér- és időbeliségének részletes vizsgálatát lásd Sántha János: Település és társadalom, A Baranya megyei ÁÉV kiadványa, 1986. Mihály Albert: A társadalmi anyagról és néhány attributumáról (kandidátusi értekezés), Budapest, 1979., (kézirat)
11 - Marx: Tézisek Feuerbachról MEM 3. köt. 7. old.
12 - Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, MEM 46/I. köt. 62. old.
13 - Gramsci: Filozófiai írások, 78. old.
14 - Fichte: Az erkölcstan rendszere, 24. old.
15 - Hegel: Enciklopédia III. A szellem filozófiája, 307. old.
16 - i.m. 133. old.
17 - i.m. 296. old.
18 - Marx: i.m. 168. old.
19 - Ujemov, A.I.: Dolgok, tulajdonságok, viszonyok, Kossuth Könyvkiadó, 1966.
20 - Fogarasi Béla: Bevezetés a marxi filozófiába, In: "A magyar marxista filozófia a két világháború között", Kossuth Könyvkiadó, 1979. 45. old.
21 - Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról, II. köt. 563-824. old.
22 - Fehér Ferenc - Heller Ágnes - Márkus György - Vajda Mihály: Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról, 1968-1969, Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 1. sz. 113. old.

23 - Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány, "A szovjet nyelvtudomány kérdései" c. köt. Szikra, 1950. 223. old.
24 - Lukács György: Történelem és osztálytudat, 473. old.
25 - v.ö. i.m. 485-492. old., ill. kritikailag: Lukács Gy.: Marxista fejlődésem 1918-1930. A "Történelem és osztálytudat" c. köt. 714. old.
26 - i.m. 464. old.
27 - i.m. 467. old.
28 - i.m. 470. old.
29 - Ágh Attila: Az eldologiasodás, avagy az ember halála, Magyar Filozófiai Szemle, 1980. 3. sz. 299. old.
30 - Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban, Szikra, 1952. 72. old.
31 - Heller Ágnes: Az arisztotelészi etika és az antik ethos, Akadémiai Kiadó, 1966. 183. old.
32 - Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 108-109. old.
33 - Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához, MEM 13. köt. 467. old.
34 - Séve: Bevezetés a marxista filozófiába, Kossuth Könyvkiadó, 1984. 49. old.
35 - i.m. 49., 111. old.
36 - v.ö. i.m. 503-508. old.
37 - lásd: Lukács György: Marxista fejlődésem 1918-1930, 712-716. old.,
Vajda Mihály: Karl Korsch: Marxismus und Philosophie, Magyar Filozófiai Szemle, 1970. 1. sz. 186. old.
38 - Kosik: A konkrét dialektikája, Gondolat Kiadó, 1967.
Garaudy: A kínai kérdés. Kossuth Könyvkiadó, 1968.
39 - Tőkei Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése, Kossuth Könyvkiadó, 1977.
40 - Fogarasi Béla: Marxizmus és logika, Szikra, 1946.
41 - lásd például: Petrovic: Marx's Concept of a Man, In: Modern Interpretations of Marx, (ed: T. Bottomore), Oxford, 1981. 25. old.
42 - Marx - Engels: A német ideológia MEM 3. köt. 38. old.
43 - i.m. 68. old.
44 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 174. old.
45 - Fogarasi Béla:Bevezetés a marxista filozófiába, 59. old.
46 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 9. old.
47 - Marx - Engels: A német ideológia MEM 3. köt. 66. old.
48 - Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai MEM 46/I. köt. 390. old.
49 - Groák L.: Részvénytársaság és részvényjog, Budapest, 1932. 121. old.
50 - Garaudy: i.m. 212. old.
51 - Hámori Balázs: i.m. 19. old.
52 - Feuerbach: Filozófiai kritikák és alapelvek; 234. old.
53 - Liu-Sao-Csi: Hogyan legyünk jó kommunisták? Kossuth Könyvkiadó, 1957. 37-38. old.
54 - Davidov: Munka és szabadság. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 103. old.

55 - Godni József: A tudat viszonylagos önállóságának ontológiai vizsgálatához, Magyar Filozófiai Szemle, 1980. 5. sz. 685-686. old.
56 - lásd i.m. 681-682. old.
57 - Gramsci: Filozófiai írások, 71. old.
58 - Lenin: Filozófia füzetek, LÖM. 38. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1961. 361. old.
59 - Lukács György: Történelem és osztálytudat, 302-303. old.
60 - Korsch: Marxismus und Philosophie, Frankfurt, A. M. 1966. 128. old.
61 - Kautsky: Az út a hatalomhoz, Kossuth Könyvkiadó, 1985. 69. old.
62 - v.ö. Gondi József: Lukács György lételmélet-felfogásáról, Egyetemi Szemle, 1986. 1. sz. 16. old.
63 - lásd pl. Lukács György: Történelem és osztálytudat. 496., 502-503. old.
64 - i.m. 360. old.
65 - Cohen: Logik der reinen Erkenntnis, Berlin, 1902. 67. old.
66 - Hegel: Enciklopédia II. Természetfilozófia, 21-22. old.
67 - Fichte: i.m. 145. old.
68 - Holbach: A természet rendszere, 87. old.
69 - i.m. 131. old.
70 - lásd: Gondi József: A tudat viszonylagos önállóságának ontológiai vizsgálatához, Magyar Filozófiai Szemle, 1980. 5. sz. 690-697. old.
71 - Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó, MEM 13. köt. 7. old.
72 - Hegel: A jogfilozófia alapvonalai, Akadémiai Kiadó, 1971. 23. old.
73 - Marx: A hegeli jogfilozófia bírálatához. Bevezetés, MEM 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1957. 386. old.
74 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 76. old.
75 - Lukács György: Történelem és osztálytudat, 504. old.
76 - v.ö. Gondi József: i.m. 687. old.; Fodor Judit: Objektivitás, praxis, filozófia, Társadalmi Szemle, 1969. 11. sz. 85. old.
77 - Marx: A hegeli jogfilozófia bírálatához. Bevezetés, MEM 1. köt. 384. old.
78 - lásd pl. Kelemen János - Lendvai L. Ferenc: A marxista-leninista filozófia alapjai, Budapest, 1985. 54. old.
79 - Gramsci: Filozófiai írások, 195. old.
80 - A kétféle visszatükrözés-elmélet megkülönböztetését lásd Lukács: A társadalmi lét ontológiájáról, II. köt. 384-447. old.
81 - Rudas László: Ortodox marxizmus? In: A magyar marxista filozófia a két világháború között, 84. old.
82 - Révai József: Recenzió Lukács György "Történelem és osztálytudat" c. kötetéről, (1925) i.m. 90. old.
83 - Rudas László: Elmélet és gyakorlat, Szikra, 1950. 183. old.

84 - Lukács György: Utam Marxhoz I. köt. 208. old.
85 - Összefoglaló jellemzését lásd: Sípos János: A praxis-filozófia és a marxista történetfelfogás, Magyar Filozófiai Szemle, 1974. 3-4. sz.
86 - Krausz Tamás - Mesterházi Miklós: Viták Lukács György műveiről a húszas években, Gondolat Kiadó, 1985.
87 - Hevesi Mária: "Baloldaliság" a filozófiában, Kossuth Könyvkiadó, 1979.
88 - Lukács György: Marxista fejlődésem 1918-1930.
89 - lásd erről Gondi József: i.m. 685. old., Fehér F. - Heller Ágnes - Márkus György - Vajda M.: i.m. 105. old.
90 - Lukács György: Történelem és osztálytudat, 378., 460-462, 513. old.
91 - i.m. 449. old.
92 - i.m. 496. old.
93 - Lukács György: Utam Marxhoz I. köt. 216. old.
94 - Lukács György: Történelem és osztálytudat, 414., 498. old.
95 - i.m. 268. old.
96 - i.m. 494. old.
97 - i.m. 502. old.
98 - Marx - Engels: A német ideológia, MEM 3. köt. 541. old.
99 - lásd: Fogarasi Béla: Bevezetés a marxi filozófiába,
100 - Révai József: i.m. 96. old.
101 - Fogarasi Béla: i.m. 49. old.
102 - i.m. 52. old.
103 - Ennek lényegét lásd: Márkus György: Viták és irányzatok a marxista filozófiában, Kortárs, 1968. 7. sz.
104 - Lukács György: Marxista fejlődésem 1918-1930, 705. old.
105 - E kérdés felvetését lásd pl. Gondi József: Lukács György lételmélet-felfogásáról, Egyetemi Szemle, 1986. 1.
106 - Lukács György: i.m. 711., 706-708. old.
107 - Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról, II. köt. 337., 380., 387., 390. old.
108 - Lukács György: Történelem és osztálytudat, 212-214. old.
109 - Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban, Szikra, 1952. 83. old.
110 - Sztálin: A dialektikus és történelmi materializmusról, In: A leninizmus kérdései, Szikra, 1949. 639. old.
111 - i.m. 648-649., 661-662. old.
112 - i.m. 647. old.

3. fejezet

1 - Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához, MEM 13. köt. 20. old.
2 - v.ö. Földes Károly: A szocialista tulajdon és az árutermelés, Kossuth Könyvkiadó, 1968. 196-214. old.
3 - v.ö. Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai, Kossuth Könyvkiadó, 1964. 286. old.; Bródy András: A termelés duális felfogása Marx "Tőké"-jében, Közgazdasági Szemle, 1967. 9. sz.

4 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 176. old.
5 - i.m. 65. old.
6 - i.m. 74. old.
7 - lásd: Marx levelét Ludwig Kugelmannhoz, MEM 32. köt., 1974. 540-541. old.
8 - Marx: A tőke III. köt. MEM 25. köt. 1974. 802. old.
9 - Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, 142--143. old.
10 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 168. old.
11 - v.ö. i.m. 50-51. old.
12 - v.ö. Bródy András: Az értéknagyságról, Közgazdasági Szemle, 1979. 3. sz. 209-223. old.
13 - Szabó Kálmán: Arányossági elv és érték a modern gazdaságban, Akadémiai Kiadó, 1985. 108. old.
14 - Marx: A tőke I. köt MEM 23. köt. 49. old.
15 - i.m. 51-52. old.
16 - i.m. 76. old.
17 - Osztrovityanov - Laptyev, etc.: Politikai gazdaságtan, Tankönyv, Kossuth Könyvkiadó, 1959. 63. old.
18 - lásd: Földes Károly: I.m. 205-206. old.
19 - Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai, 286. old.
20 - így pl. Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet, Gondolat Kiadó, 1976.
21 - Sztrumilin: Érték, értéktörvény, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 28. old.
22 - v.ö. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához, MEM 13. köt. 11. old.
23 - Földes Károly: i.m. 193. old.
24 - Molnár Endre: A tulajdon marxista értelmezése, Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz.
26 - lásd pl: Eremin: O diszkusszionnüh voproszah isszledovanyija szocialisztyicseszkoj szobsztvennosztyi, Ekonomicseszkije Nauki, 1985. 3. sz.
27 - Kahulits László: A szocialista tulajdonviszonyok, Kossuth Könyvkiadó, 1985. 15. old.
28 - Brósz Róbert - Pólay Elemér: Római jog, Tankönyvkiadó, 1976. 198. old.
29 - Fogarasi Béla: Bevezetés a marxi filozófiába, 43. old.
30 - Marx: A tőke I. köt MEM 23. köt. 88. old.
31 - Marx: A tőke III. köt. MEM 25. köt. 735. old.
32 - Krajnik József: Idő és társadalom, Tájékoztató, 1978, 2. sz. 9-10. old.
33 - A társadalmi idő számbavételéhez jó kiindulópontokat kínál Hahn I: Az időszámítás története, Gondolat Kiadó, 1960. 26-70. old.
34 - v.ö. Marx-Engels: A német ideológia
35 - Gramsci: Filozófiai írások, 229. old.
36 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 324. old.
37 - Marx - Engels: A német ideológia MEM 3. köt. 32. old.
38 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 574. old.

39 - Berkeley-t idézi Mannix - Cowley: Fekete elefántcsont. Kossuth Könyvkiadó, 1980. 71. old.
40 - Sztálin: Anarchizmus vagy szocializmus, Művei 1. köt. Szikra. 1949. 333. old.
41 - Tőkei Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése, Kossuth Könyvkiadó, 1977.
42 - i.m. 17. old.
43 - Hegel: Enciklopédia III. A szellem filozófiája, 29. old.
44 - Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai MEM 46/I. köt. 34. old.
45 - lásd: Engels: A nemzetgazdaságtan bírátalának vázlata, MEM 1. köt. 518. old.
46 - lásd: Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához MEM 13. köt. 6-7. old.
47 - Horváth Sándor - Mihály Albert: A társadalmasításról, Tájékoztató, 1985. 5. sz.
48 - lásd: Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt 52. old.
49 - Marx: A közvetlen termelési folyamat eredményei, Magyar Filozófiai Szemle, 1966. 6. sz.
50 - Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai MEM 46/II. köt. 1972. 160. old.
51 - Marx: A közvetlen termelési folyamat eredményei, 993-994. old.
52 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 347. old.
53 - Marx: A filozófia nyomorúsága, MEM 4. köt. 1959. 124-125. old.
54 - Ágoston László: Az ember és a technika, Kossuth Könyvkiadó, 1965. 185. old.
55 - Vámosi Sándor: Néhány elméleti támpont a szocialista tulajdon reális ábrázolásához, kézirat, MKKE, 1986. 9-11. old.
56 - Tőkei Ferenc: i.m. 9-28. old.
57 - Lakatos György: A posztindusztriális társadalom elméletéről, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 25. old.
58 - Marx: A tőke I. köt MEM 23. köt. 400. old.
59 - Marx-Engels: Bérmunka és tőke, MEM. 6. köt. 1962. 396. old.
60 - lásd ezt a megközelítést Sztálinnál: A dialektikus és történelmi materializmusról, 654. old.
61 - lásd erről bővebben Durand: A leláncolt munka, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
62 - Marx: Értéktöbblet-elméletek, MEM 26/III. köt. Bp. 1976. 243. old.
63 - i.m. 248. old.
64 - R. Richta és munkaközössége: Válaszúton a civilizáció, Kossuth Könyvkiadó, 1968. 69-70. old.; Hernádi Miklós: Tárgyak a társadalomban, 133-7. old.
65 - Makó Csaba: A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. 11. old.
66 - i.m. 13-52. old.

67 - Szabó Katalin: Szocialista áruviszonyok, In: Emberi tényezők, termelési viszonyok, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1986. 263. old.
68 - Gorz: Technique, techniciens et lutte des classes, Les Temps Modernes, 1971. 301-302. sz.
69 - Gorz: Quelle gauche? Quelle programme? Les Temps Modernes, 1973. 318. sz.
70 - Gorz: Le socialisme difficile, Paris, Seuil, 1967.
71 - Vajda Mihály: "Karl Korsch: Marxismus und Philosophie" Magyar Filozófiai Szemle, 1970. 1. sz. 187. old.

4. fejezet

1 - Lukács György: Történelem és osztálytudat, 450-451. old.
2 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 75-77. old.
3 - i.m. 77. old.
4 - i.m. 82-83. old.
5 - i.m. 76. old.
6 - i.m. 174. old.
7 - i.m. 76. old.
8 - i.m. 79-80. old.
9 - i.m. 79. old.
10 - i.m. 80. old. Az értékmeghatározásnak a közösségi termelésben betöltött szerepéről v.ö. még pl. MEM 46/I. köt. 87-88. old., MEM 25. köt. 802. old. E témát veti fel Bródy András cikke is: A termelés duális felfogása Marx "Tőké"-jében, Közgazdasági Szemle, 1967. 9. sz.
11 - Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 94. old.
12 - Marx-Engels: A német ideológia MEM 3. köt. 43-44. old.
13 - v.ö. pl. Marx-Engels: A szent család, MEM 2. köt. 34. old.
14 - i.m. 41. old.
15 - Lukács György: i.m. 303., 305., 391. old. Az elidegenülés, külsővévállás fogalmainak szellemi geneziséről v.ö. Lukács György: A fiatal Hegel, Kossuth Könyvkiadó-Akadémiai Kiadó, 1976. 536-542. old.
16 - Lukács György: Történelem és osztálytudat, 326-332. old.
17 - v.ö. erről Garaudy: A gondolat forradalma, Kossuth Könyvkiadó, 1965. 25. old.
18 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 89. old.
19 - Marx: A tőke III. köt. MEM 25. köt. 250-251. old.
20 - v.ö. pl. MEM 46/I. köt. 338-348., 391-392. old.
21 - Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből 52. old.
22 - Fichte: Az erkölcstan rendszere, 30-31. old.
23 - Hegel: Enciklopédia III. A szellem filozófiája 223. old.
24 - v.ö. Licskó György: A természetadta jelleg szerepe a marxi filozófiában, Társadalmi Szemle, 1969. 6. sz., ill. A természetadta jelleg fogalmáról, Társadalmi Szemle, 1970. 3. sz.,

25 - Marx: i.m. 19. old.
26 - Simmel: A pénz filozófiája. In: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok, Gondolat Kiadó , 1973. 58-59. old.
27 - Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához MEM 13. köt. 69. old.
28 - lásd erről Ágh Attila: Az eldologiasodás,avagy az ember halála, Magyar Filozófiai Szemle, 1980. 3. sz. 302. old.
29 - Feuerbach: i.m. 383. old.
30 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 82. old.
31 - i.m. 74. old.
32 - i.m. 77. old.
33 - i.m. 80. old.
34 - i.m. 91. old.
35 - i.m. 94. old.
36 - i.m. 84-85. old.
37 - Marx: Értéktöbbletelméletek III. MEM 26/III. köt. 116. old.
38 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 85. old.
39 - i.m. 87. old.
40 - i.m. 65. old.
41 - Fichte: i.m. 69-70. old.
42 - Marx: i.m. MEM 23. köt. 64. old.
43 - Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához MEM 13. köt. 27. old.
44 - i.m. 29. old.
45 - Földes Károly: A szocialista tulajdon és az árutermelés, 101. old.
46 - Hegedűs András: A tervgazdálkodás konkrét rendszeréről, Közgazdasági Szemle, 1960. 12. sz. 1432. old.
47 - Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai, 89-92. old.
48 - Engels: A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata, MEM 1. köt. 513. old.
49 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 88. old.
50 - Marx: A politikai gazdasátan bírálatához MEM 13. köt 119. old.
51 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 91. old.
52 - Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához MEM 13. köt. 116. old.
53 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 61. old.
54 - i.m. 60. old.
55 - i.m. 63. old.
56 - u.o. 63. old.
57 - i.m. 104. old.
58 - Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához MEM 13. köt. 81. old.
59 - i.m. 82. old.
60 - i.m. 85. old.

61 - i.m. 147. old.
62 - A 4.2 pontban körvonalazott kétféle pénzfelfogás (a pénz "utalványszerű", ill. "áruszerű" megközelítése) több évszázados eszmetörténetéről kitűnő összefoglalást ad Navratil Ákos: Közgazdaságtan I. köt. 1936. 436-447. old.
63 - Marx: A tőke I. köt. MEM 23. köt. 94. old.
64 - i.m. 75. old.
65 - i.m. 78. old.
66 - i.m. 81. old.
67 - Révai József: Recenzió Lukács György "Történelem és osztálytudat" c. kötetéről, 92. old.
68 - Marx: A tőke III. köt. MEM 25. köt. 782. old.
69 - Marx - Engels: A német ideológia MEM 3. köt. 48. old.
70 - Lukács György: Történelem és osztálytudat, 312. old.
71 - Hegel: Enciklopédia II., A természetfilozófia, 42. old.

AZ EDDIG MEGJELENT POLITIKAI GAZDASÁGTAN FÜZETEK BIBLIOGRÁFIAI ADATAI*

1. Kozma Pál: Tulajdon és gazdasági mechanizmus, 1971. 42 old.

2. Kerékgyártó György: Gazdasági integráció és tudományos-technikai együttműködés a szocialista világgazdaságban, 1971. 56 old.

3. Hámori Balázs: Adalékok a termlés és a fogyasztás strukturális összefüggéseihez, 1971. 9-85. old.
   Matheisz Erzsébet: Gazdasági növekedésünk jellege és iránya a hatvanas években, 1971. 87-131. old.

4. Dóci József: A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésének növekedési ütemaránya, 1972. 75 old.

5. Molnár László: Földjáradék és érték, 1972. 62 old.

6. Denke Géza - Koós Mártonné: A tudományos-technikai forradalom néhány gazdasági és társadalmi hatása, 1972. 106 old.

7. Szigeti Endre: Közgazdasági nézetek a magyar szociáldemokrata irodalomban a két világháború között (1920-1939), 1973. 139 old.

8. Bartalos - Hernesz - Nagy: Tanulmányok a mezőgazdaságról, 1973. 164 old.
   Bartalos János: A szocializmus teljes felépítése és a mezőgazdaság 5-36. old.
   Hernesz Ferenc: A termelés sajátosságai és a társadalmi ráfordítások alakulása a mezőgazdaságban. 37-103. old.

---

*Összeállította Bárányné Szabadkai Éva

Nagy Lajos: A termelékenység és a személyi jövedelmek kapcsolata a mezőgazdaságban 104-164. old.

9. Szász Tibor: Magyarország gazdasági növekedése és beruházási tevékenysége 1961-1970 között, 1973. 90 old.

10. Takács Béla: Néhány gondolat az árutermelés és a vállalat összefüggéseinek kérdéseiről, 1974. 100 old.

11. Benke Istvánné: Nemzetközi tőkés nagyvállalatok, 1974. 83 old.

12. Babanászisz Szteriosz - Sulasz Kosztasz: A görög kapitalizmus néhány jellemző vonása, 1974. 102 old.

13. Tesner István: Közös beruházások problémái a szocialista tazdasági integráicóban, 1975. 149 old.

14. A gazdaságirányítás tökéletesítése a KGST-országokban, 1975. 315 old. (fordította: Szakács István)

15. Echter Tiborné: Segélypolitika az állammonopolista kapitalizmusban, 1976. 67 old.

16. Szeben Éva: A vállalati dolgozók tulajdonosi és munkavállalói helyzetének, érdekeltségének néhány problémája, 1976. 86 old.

17. Garai Katalin: Az EGK pénzügyi integrációja a különböző európai tervek tükrében, 1976. 84 old.

18. Bandula László: A termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdasága és a szocialista termelési viszonyok, 1976. 74 old.

19. Imréné Baranyai Róza: Politikai gazdaságtan és egészségügy, 1977. 96 old.

20. Szőnyei Tibor: A tőkés gazdaság 1973-75. évi válsága, 1977. 96 old.

21. Darai József: A költségvetés helye és szerepe a Német Szövetségi Köztársaság állammonopolista rendszerében, 1977. 106 old.

22. A politikai gazdaságtan néhány alapvető kérdéséről, 1978. 166 old.
Kogan, A.: Az érték növekedésének feltételeiről a növekvő munkatermelékenység viszonyai között 7-32. old.
Szabó Zsuzsa: A munka termelékenységének növekedése az ágazati kapcsolatok tükrében 33-48. old.
Szabó Katalin: A monopolista ármegállapítás tényezői és határai, 48-72. old.
Mokrov, G.: A gazdasági folyamatok elméleti megismerésének fázisairól, 73-86. old.
Janvarjev, V.: A szocialista termelés céljának kérdéséhez, 87-94. old.
Barla-Szabó Ödön: A szocializmus gazdasági alaptörvénye érvényesülésének néhány aspektusa az MSZMP gazdaságpolitikájában 95-107. old.
Pikin, A.: A szövetkezeti tulajdonforma fejlődésének új vonásai a Szovjetunióban, 109-118. old.
Fekete Ferenc - Sebestyén Lukácsné: A termelési viszonyok fejlődésének új vonásai a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben Magyarországon 119-139. old.
Hámori Balázs: Életmód és termelési mód. Az életmód közgazdasági vizsgálatának néhány szemléleti problémája, 141-156. old.
Orlovszkij, V.: A szocializmusbeli pénz lényegének kérdéséhez 157-163. old.

23. Matheika Márciusné: Az európai KGST-orzságok és a gazdasági struktúra, 1978. 101 old.

24. Krischné Kerepesi Katalin: A jelenkori tőkekivitel sajátosságai, különös tekintettel a fejlett tőkés és a fejlődő országok közötti tőkeáramlásokra, 1978. 57 old.

25. Az 1926-os vita az értéktörvényről a Szovjetunióban, 1979. 232 old. (fordította és az utószót írta Mihalik István)

26. Égető Emese: Értéktörvény és pénz, 1979. 7-99. old.
Petschnig Mária: A szocailista állami költségvetés egyenlegének néhány kérdése, 1979. 101-158. old.

27. Szlávik János - Valkó László: A környezeti probléma néhány közgazdasági-világgazdasági kérdése. 1980. 131 old.

28. Kolundzsija Boskó: Az önigazgatási rendszer néhány elméleti és gyakorlati kérdése, 1980. 132 old.

29. Imre Ottó: A tervszerűség, az értéktörvény, a munka szerinti elosztás alapkategóriái és összefüggései, - különös tekintettel a terv és a piac, valamint a munka szerinti elosztás és a piac kapcsolatára, 1980. 119 old.

30. A szovjet gazdaság elmélete, 1980. 204 old. (fordította és a bevezetést írta Mihalik István)

31. Neményi Norbert: Adalékok a nyugatnémet neoliberalizmus bírálatához, 1981. 131 old.

32. Tanulmányok a magyar szocialista mezőgazdaság témaköréből, 1981. 213 old.
Sípos Miklós: A szocialista mezőgazdaság állami támogatásának elméleti és gazdaságpolitikai kérdései 7-60. old.
Domokos Zoltán - Várnay Ernő: A fokozatosság elve a mezőgazdaság szocialista átalakulásának folyamatában 61-107. old.
Tóth László: Az élelmiszertermelés középtávú tervezésének prognosztikai megalapozása 109-212. old.

33. Denke Géza: A tudományos-technikai forradalom, a munkaerő és a szociális tervezés a vállalatnál, 1981. 137 old.

34. A szocailizmus egyes kérdései (szakszemináriumi tanulmányok), 1982. 101 old.
Imre Ottó: A gazdasági ösztönzés (munka szerinti elosztás) néhány aktuális elvi és gyakorlati kérdése 7-17. old.
Szabóné Csányi Márta: Munkaerő, munkaerőmozgás és munkaerőátcsoportosítás 19-30. old.
Elek Erzsébet: A mezőgazdasági termékforgalmazás új módszerei 31-38. old.
Dániel Erzsébet: Az építőipar iparosodási folyamata és a munkamegosztás (vázlat) 39-45. old.

Hóka Sándorné: Egy építőipari vállalat piaci pozícióinak változásai (esettanulmány) 47-61. old.
Tóth Lajos: Termelőmunka és nemzeti jövedelem (értelmezési kísérletek a magyar közgazdaságtanban 63-75. old.
Schnitzlerné Császár Éva: A kapitalizmus kategóriáinak felhasználhatósága a szocializmusban Preobrazsenszkij szerint 77-84. old.
Matheika Márciusné: Az értéktörvény Preobrazsenszkijnél 85-91. old.
Juhászné Vágási Mária: Az eredeti szocialista felhalmozás törvénye Preobrazsenszkij közgazdasági elméletében 93-100. old.

35. Kerékgyártó György: A nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés fejlődése a hetvenes évtizedben, 1982. 78 old.

36. Solt Katalin - Szigeti Endre: Politikai gazdaságtan és szociáldemokrácia Magyarországon (1890-1945), 1982. 184 old.

37. Andrássy Adél: A föld és az egyéb termelési tényezők kapcsolata a mezőgazdasági növekedésben, 1983. 78 old.

38. Hernesz Ferenc: A gazdasági hatékonyság és növelésének megváltozott feltételei, 1983. 90 old.

39. Vámosi Sándor: Tevékenységcsere és tulajdon a szocialista gazdaságban, 1983. 94 old.

40. Kozma Pál: Társadalmi-gazdasági viszonyok működési és fejlődési mechanizmusa, 1984. 124 old.

41. Az 1930-as vita a genplanról, 1983. 148 old. (fordította és az utószót írta Mihalik István)

42. Szigeti Katalin: Az exportorientált gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus ellentmondásai, 1984. 83 old.

43. Halmai Péter: Integráció és tulajdon az iparosodó mezőgazdaságban, 1984. 124 old.

44. Válogatás a PTK 1983. évi továbbképző tanfolyamán készült tanulmányokból, 1984. 111 old.
Karácsony Istvánné: A tulajdonformák változása a magyar gazdaságban 5-22. old.
Lipécz György: Egyensúly, dualitás, növekedés (didaktikai vázlat) 23-47. old.
Mellár Tamás: Néhány gondolat a marxi munkaérték-fogalomhoz 49-62. old.
Kádek István: Árak, díjtételek és juttatások a lakossági infrastruktúrában (az árak és az ingyenesség dilemmája az infrastrukturális ágazatokban) 63-74. old.
Nadicsán József: A versenyárrendszer 76-88. old.
Szigeti Katalin: Technikaimport a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokban a hetvenes években 89-99. old.
Tenke Júlia: Az exportfővállalkozás néhány kérdése 101-110. old.

45. Denke Géza: A technikai haladás és a munkaerő összefüggései, 1984. 89 old.

46. Dévai Katalin: A nagyvállalatok helyzetéről, 1984. 69 old.

47. Vígvári András: A gazdaságirányítási rendszer egyes kérdései - elmélettörténeti megközelítésben, 1985. 87 old.

48. Tanulmányok az anyagi érdekeltség - jövedelemszabályozás témakörből 1985. 126 old.
Tóthné Sikora Gizella: A vállalati műszaki értelmiség anyagi érdekeltségét befolyásoló tényezők 7-34. old.
Szeben Éva: A kereseti arányok néhány aspektusa a Német Szövetségi Köztársaságban 35-55. old.
Borsodi Béla: A munka szerinti elosztás érvényesülése a Kányási Aknaüzem bérgyakorlatában 57-99. old.
Győri Károly - Major Ferenc - Medve András: A kísérleti jövedelemszabályozási rendszer 1983. évi működésének tapasztalatai a Fémmunkás Vállalatnál 101-125. old.

49. A technikai haladás és a munkaerő, 1985. 149 old.
Nagy Aladár: A vállalati vezetők feladati a műszaki innovációk megvalósításában 9-17. old.
Valach Irma: Feladataink és lehetőségeink az innovációs folyamat kibontakozásában és gyorsításában 18-27. old.
Bánhegyi Tiborné: A munkahelyi, a foglalkozási és a szakmastruktúra megfelelésének főbb kérdései Borsod megyében 29-42. old.

Hóka Sándorné: Egy paradoxon, amely a teljesítmény- és időbérezés egyidejű alkalmazásának kísérő jelensége 43-52. old.
Tar István: A vállalaton belüli munkaerő-tartalékok feltárhatóságát gátló tényezők 53-65. old.
Petőné Sivák Piroska - Dalmine Kiss Gabriella: Kérdőjelek az eleven munka hatékonyságának javításában néhány nem anyagi jellegű tényező alapján 67-78. old.
Szabados Gábor: Az eleven és holt munka felcserélhetősége 79-87. old.
Tárnok Ilona: A bonyolult munka fogalmával kapcsolatos néhány kérdés 89-107. old.
Lick Józsefné: Munkaerő-szükséglet és oktatási rendszer Magyarországon 109-126. old.
Dániel Erzsébet: A technikai fejlődés és a munkamegosztási viszonyok kapcsolatrendszere, különös tekintettel hazai építőiparunkra 127-136. old.
Szlávik János: A környezetminőség hatása a munkaerő újratermelésére (az automobilizmus példáján) 137-148. old.

50. Bató Sándor: Az áru mint történelmi kategória, 1985. 105 old.

51. Szántó Lóránt: A munka és a tulajdon viszonyának néhány történeti kérdése, különös tekintettel a szovjethatalom első éveire (1917-1922) és a magyar tapasztalatokra (1919, 1948-1962), 1986. 103 old.

52. Szakács István - Várnai Iván: Alkalmazkodási kísérletek és állami beavatkozás Olaszországban a világgazdasági korszakváltás időszakában, 1986. 94 old.

53. Bódi Erzsébet: Adalékok a társadalmi tulajdonviszonyok elemzéséhez, 1986. 77 old.

54. Tanulmányok a munkaértékelmélet matematikai modelljeiről, 1986. 128 old.
Meyer Dietmar: Marx munkaértékelméletének matematikai modelljei - történeti fejlődésükben 9-50. old.
Lipécz György: A munkaértékelmélet logikai felépítéséről 51-87. old.
Mellár Tamás: Érték és árcentrum 89-107. old.
Bede Sándor: Az eltűnő transzformáció nyomában 109-126. old.

55. Solt Katalin: A "második reformnemzedék" a társadalmi fejlődés mozgatórugóiról, 1986. 64 old.

56. Csáki György: A fejlődő országok államkapitalizmusának problémáiról (Gondolatok az afirkai tapasztalatok alapján), 1987, 82 old.

57. Láng Eszter: A külföldi tőke beilleszkedése a fejlett tőkés gazdaságba, 1987. 105 old.

58. Egyes kategóriák tanításának fejlődése az MKKE politikai gazdaságtan tananyagaiban, 1987. 106 old.
Kocsis Éva: A szocialista újratermelés elméletének születése és kibontakozása a politikai gazdaságtanban - hazánkban 7-36. old.
Lipécz György: Adalékok a termelőmunkáról és a nemzeti jövedelemről folyó 1950 utáni hazai viták értékeléséhez 37-52. old.
Kovács Lászlóné: Az egyensúlyelmélet fejlődése a szocializmus politikai gazdaságtana oktatásában az MKKE-en 53-82. old.
Daubner Katalin: A "szövetkezeti vállalat" a politikai gazdaságtan tananyagokban (1953-1981) 83-105. old.

59. Kissné Bársony Erzsébet: Az EGK közös agrárpolitkájának főbb gazdasági és politikai vetületei, különös tekintettel az agrársturkturális változásokra, 1987. 96 old.

60. Juhászné Vágási Mária: Az informális szektor sajátosságai és szerepe a perifériás tőkés fejlődésben (Afrika példája), 1987. 83 old.